A Reexamination of the Dreams of the Egyptian Officials and of Pharaoh in the Joseph Narrative (Gen 40—41) /
עיון מחודש בחלומות השרים ופרעה בסיפור יוסף (בראשית מ—מא) בזיקה לחלומות המצריים
Author(s): נילי שופק and Nili Shupak
Source: *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies / שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום*, כרך טו
תשס"ה pp. 55-95
Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
Stable URL: http://www.jstor.org/stable/23413814
Accessed: 17/06/2014 01:34

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies / שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום*

http://www.jstor.org

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

עיון מחודש בחלומות השרים ופרעה בסיפור יוסף (בראשית מ–מא) בזיקה לחלומות המצריים

נילי שופק

'אין מראין לו לאדם [בחלומו] אלא מהרהורי לבו'
(בבלי, ברכות נה ע"ב)

מבוא

מידע על חלומות הגיע לידינו מכל המזרח התיכון הקדום – ממסופוטמיה, חת, מארי, אוגרית, דיר עלא ועד מצרים.

חומר רב, אולי הרב ביותר, נמצא במצרים: כ־20 סיפורים על חלומות וכן ספרים המכילים אוספים של מאות אותות חלומות (omina), המשקפים מסורת עתיקת יומין, שתחילתה באלף השני לפסה"נ, ואשר עדיין פרחה בתקופה הפרסית־ההלניסטית. מסורת זו האריכה ימים והטביעה את חותמה גם על ספרות החלומות היוונית והערבית. ההשפעה המצרית על ספרות זו ניכרת בתפיסת החלום, בתוכנו ובדרכי עיצובו (אנלוגיה ומשחקי מילים).[1]

החלום לא נעדר גם מישראל הקדומה. מן המקרא עולה שהחלום נתפס בעיקר כאמצעי להעברת מסר אלוהי לבני האדם (השווה: איוב לג, טו–יח; יואל ג, א). האל מתגלה בחלום לאבות (ליעקב – פעמיים [בר' כח, יב–טו; לא, י–יג]), לנכרים (ללבן [שם לא, כד] ולחייל המדייני [שופ' ז, יג–יד]), למלכים מישראל (לשלמה [מל"א ג, ה–יד]) ולמלכים מבני אומות העולם (לאבימלך [בר' כ, ג–ז] ולנבוכדנאצר [דנ' ב, ו–ד]). גם לפני הנביא מופיע האל ב'מראה' וב'חלום' (במ' יב, ו [J]), והחלום נזכר בשמ"א (כח, ו), בצד שאילה באורים ובנביאים, כדרך לגיטימית ליצירת קשר עם האל.[2]

1 להשפעת החלום המצרי על חלומות עמים אחרים ראה: A. Volten, *Demotische Traumdeutung*, Kopenhagen 1942, pp. 66–78; S. Sauneron, 'Les songes et leur interprétation dans l'Égypt Ancienne', idem (ed.), *Les songes et leur interprétation*, Paris 1959, p. 52

2 הסתייגות מן החלום מופיעה במקרא רק בשלב מאוחר יותר: חולם חלומות הוא כינוי גנאי לנביא

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

השאלה העומדת לפנינו היא: האם ניכרת השפעה מצרית גם בחלומות המקרא, בייחוד באלו המוצגים כחלומות של מצרים, דהיינו חלומות השרים וחלומות פרעה בסיפור יוסף (בר' מ–מא)?

שאלה זו חשובה במיוחד משום שסיפור יוסף (בר' לז–נ להוציא פרקים לח ו־מט) משופע ברישומים ובמשקעים מצריים, הנוגעים למישורי חיים שונים – כגון משרות וטקסים בחצר המלך המצרי, תפיסת המוות ומנהגי קבורה ולוויה, שמות פרטיים, שמות מקומות ומונחים וביטויים מצריים – כפי שהראיתי במקומות אחרים.[3]

סביר אפוא להניח שגם במוטיב החלומות בסיפור יוסף הטביעה מסורת החלומות המצרית עתיקת היומין את חותמה. ואמנם די בעיון ראשוני כדי לקבוע שחלומות אלו הם יוצאי דופן – שונים מהחלומות הקודמים להם בספר בראשית: בחלומותיהם של אבימלך, יעקב ולבן האל מתגלה לחולמים ישירות, והמסר מובע בהודעה קולית; לעתים נלווה למסר הקולי מסר חזותי (בר' כח, ו־לא). החלום במקרים אלו ברור ואיננו נזקק לפשר, לפיכך אין מופיעים כאן מאפייני החלום הסמלי, הסתום, שנועדו להקל את פתרונו, דהיינו אסוציאציות רעיוניות, משחקי מילים וכדומה (כפי שיוסבר להלן). לעומת זאת בחלומות המצריים בסיפור יוסף – בחלומות השרים ובחלומות פרעה – האל איננו מופיע, והחלומות סתומים לחולמיהם; המסר איננו מועבר בהודעה קולית, אלא בא במראה ובתמונה השזורים בסמלים ובמשחקי מילים; הפותר איננו האל אלא חכם כריזמטי, שליח האל.[4]

מקבילות לחלומות אלו מופיעות רק בספר דניאל (פרקים ב ו־ד)[5] – בחלומות נבוכדנאצר ובפשרם על ידי דניאל. אולם היה כבר מי שאמר שדניאל ומעשיו אינם אלא בבואה של סיפור יוסף, ואולי אפילו סטירה עליו, שהרי 'כל מה שעושה יוסף, עושה דניאל טוב יותר'.[6]

השקר, ראה: דב' יג, ב–ו; יר' כג, כה–לב; כט, ח–ט. השווה: W. Richter, 'Traum und Traumdeutung im Alten Testament', *BZ*, 7 (1963), pp. 217–218; R. K. Gnuse, 'Dreams in the Night: Scholarly Mirage or Theophanic Formula? The Dream Report as a Motif of the So-Called Elohist Tradition', *ibid.*, 39 (1995), pp. 28–58; א' ברוך, 'תופעת החלום הנבואי ושלילתה על ידי המחשבה הדויטרונומיסטית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, תשל"ז, עמ' 89–92, 96–104.

3 נ' שצ'ופק, 'סיפור יוסף – בין אגדה להיסטוריה', M.V. Fox et al. (eds.), *Texts, Temples and Traditions: A Tribute to M. Haran*, Indiana 1996, pp. 125*–133*, 412; הנ"ל, 'מנהגי קבורה ולוויה בסיפור יוסף', ל' מזור (עורכת), כתונת הפסים של יוסף: סיפור יוסף במקרא ובראי הדורות (בדפוס).

4 לקווים נוספים המייחדים חלומות אלו ראה להלן פרק ג, סעיפים 2–3.

5 חלומו של המדייני בשופ' ז, יג–יד הוא מקבילה חלקית בלבד. אמנם גם הוא נמנה עם החלומות הסמליים, אולם הוא נפתר בקלות על ידי אדם נוסף, ואין צורך בשליח אל כריזמטי להסיר את הלוט מעל החלום. ובדומה לכך חלומות יוסף בבר' לז מובנים הן לבעל החלומות והן לשומעיהם.

6 השווה: A. Wildavsky, *Assimilation Versus Separation*, New Brunswick and London 1996, pp. 126–129; J.M. Husser, *Dreams and Dream Narratives in the Biblical World*, Sheffield 1999, pp. 118–121, 166.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בדיוננו בשאלה אם בחלומות השרים ופרעה ניכרת השפעה של החלום המצרי נתמקד בהיבטים הבאים: תפיסת החלום ומהותו, סוגי החלום, מבנה החלום, שיטות פתרון החלום ופותריו. נפתח בתיאור החומר המצרי (פרקים א–ב), ומכאן נעבור להשוואה בינו לבין החלומות המצריים בסיפור יוסף (פרק ג ואילך). בחלק זה של הדיון ייסקר, בהתאם לצורך, גם החומר המסופוטמי הרלוונטי, כדי להבליט את ייחודו של דגם החלום המצרי ועקרונותיו. הניתוח של החומר המקראי בזיקה למקורות המצריים יתייחס לא רק למוטיב החלומות אלא יוקדש גם לאיתור רישומים ויסודות מצריים נוספים בקטעים אלו, שביכולתם להעיד על קיומו של גוון מצרי בחלומותיהם של השרים ופרעה (פרקים ד–ה). נחתום בהעלאת מסקנות ותוצאות.

א. תפיסת החלום ומהותו במצרים העתיקה

שלא כבשפות השמיות, שקיים בהן קשר בין המונח המציין חלום לשינה (באכדית šuttu חלום נגזר מ־šittu שינה) או לראייה (בארמית, בערבית, באוגריתית ואולי גם בעברית),[7] המילה המצרית השכיחה לחלום היא rsw.t (*Wb.* II 452), המוגדרת על ידי האידאוגרם של עין פקוחה, והנגזרת מהשורש r(i)s, להיות ער. לפי ההכרה המצרית החלום הוא למעשה חלק מעולם המציאות, שהרי גם הַנָּם את שנתו מחשבתו עֵרָה (השווה: 'אני ישנה ולבי ער' [שה"ש ה, ב]). תפיסה זו באה לביטוי לא רק בכתיב ובאטימולוגיה של המונח המצרי המציין חלום, אלא גם במיתוס ובספרות החכמה המצריים.

במיתוס הַיָּשָׁן מדומה לשמש במסלולה היומי. כמו השמש אשר צוללת מדי ערב באוקיינוס המים הבראשיתיים, ה'נון', כך החולם צולל בשנתו ב'נון'; כמו השמש העושה את דרכה בשעות הלילה בעולם התחתון, כך האדם מגיע בשנתו לעולם הבא ויוצר קשר עם האלים והמתים כאחד;[8] וכמו השמש אשר מדי בוקר נולדת מחדש, כך האדם מקיץ משנתו רענן לקראת היום הבא.

7 למובן הזה של השורש חל"ם בעברית ראה: A.L. Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East*, Philadelphia 1956, p. 226. פידלר חולקת עליו, לשיטתה המובן הבסיסי של חל"ם הוא און, חוסן; ראה: ר' פידלר, 'חלום ההתגלות במקרא: מקומו בתולדות הספרות המקראית ובתולדות אמונת ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו, עמ' 24, הערות 85–86, עמ' 27, הערה 97. אך הקשר בין חל"ם במובן של לחלום בשינה לבין חל"ם במובן של היה חזק נתון במחלוקת: ה־KBL, שפידלר הולכת בעקבותיו, מחבר את שני השורשים וסבור שהייתה התפתחות סמנטית בהוראת השורש: היה חזק ← להתבגר ← היה בעל חלומות מיניים ← לחלום באופן כללי. ה־*TDOT* וה־BDB זהירים יותר ומפרידים בין שני שורשים: חל"ם בשינה וחל"ם במובן היה בריא, חזק; ראה: BDB, p. 321; *TDOT*, IV, p. 427

8 ראה על כך: K. Zibelius-Chen, 'Kategorien und Rolle des Traumes in Ägypten', *Studien zur altägyptischen Kultur*, 15 (1988), p. 283; וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 45–46; A. Oepke, *Ὄναρ*, *TDNT*, V (1970), p. 225

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בספרות החכמה בריאת החלום מיוחסת לאל, שנתנו לאנושות הן כאמצעי אפוטרופאי למניעת רעות והן ככלי של הגדת עתידות. כך ב'הוראה למריכארע' מסוף האלף השלישי לפסה"נ נאמר 'הוא [האל] עשה להם כישוף ככלי נשק לדכא מאורעות [רעים] וחלומות, הנעשים בלילה כמו ביום' (שורות 136–137);[9] כלומר החלום מושווה למגיה, המשמשת את האדם כנשק להילחם במאורעות רעים.[10] תפיסה קדומה זו חוזרת מאות שנים מאוחר יותר בפפירוס אינסינגר, מהמאה השלישית לפסה"נ, שבו נאמר: 'הוא [האל] ברא תרופות לרפא מחלה... הוא יצר חלום להראות את הדרך לחולם בעיוורונו' (טור 32, שורות 12–13);[11] דהיינו החלום, הצופה לעתים את העתיד, נוצר כדי לכוון את האדם בדרך חייו, להנחותו בדרך שבה ילך.

חלום הנובע מהאל הוא בדרך כלל חלום טוב המבשר עלייה על כס המלוכה, ניצחון צבאי, תרופה למחלה וכו' (ראה דוגמאות להלן). אולם מאחר שהחולם מגיע בשנתו לא רק לעולמם של האלים אלא גם לעולמם המסוכן של המתים והדמונים, המצרי מכיר גם חלומות רעים, חלומות ביעותים. כך סאנהת, הפליט המצרי, שמצא באלף השני לפסה"נ מקלט בכנען, מגדיר את בריחתו ממצרים כחלום בלהות: 'היה זה כמו חלום. כמו שאיש הדלתה מוצא את עצמו ביב ואיש הביצות [מוצא את עצמו] בנוביה' (224B–225).[12] חלומות מסוג זה שייכים לתחום המגיה, וכדי להילחם בהם משתמשים באמצעים מגיים, כגון ניפוץ פסלונים (בכתבי המארות), כיסוי פנים בשעת השינה (הוראת פתח־חתפ, שורות 358–359),[13] השבעות, תפילות וטקסים. המעניין בטקסים אלו הוא שפשוף הפנים בעשבים הטבולים בבירה (פפירוס צ'סטר ביטי III, רקטו, טור 10, שורות 10–19).[14]

9 כל היצירות המצריות המובאות להלן, אלא אם צוין אחרת, מופיעות בספרה של: M. Lichtheim, Ancient Egyptian Literature, I–III, Berkeley and Los Angeles 1973–1980

10 כך מפרש גם וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 40–41. לעומת זאת ינסן סבור ש'חלום' בקטע זה מקביל ל'מאורעות רעים', ולכן משמעות הפסוק היא שהמגיה משמשת כאמצעי הגנה מפני מאורעות רעים; ראה: J.M.A. Janssen, 'Egyptological Remarks on the Story of Joseph in Genesis', *Jaarbericht... 'Ex oriente lux'*, 14 (1955–1956), p. 65. גם פירוש זה אפשרי לאור מנהגם של המצרים הקדמונים לנקוט אמצעים מגיים שונים למניעת השפעתם השלילית של החלומות הרעים (ראה להלן). ליכטהיים מתרגמת: 'Guarding them by day and by night', משום שלדעתה יש לקרוא כאן rsi, היינו לשמור, ולא rswt, חלום. ראה: ליכטהיים (שם), א (1973), עמ' 106 והערה 31.

11 ליכטהיים, ג (1980), עמ' 210–211.

12 ליכטהיים, א (1973), עמ' 231.

13 שם, עמ' 70.

14 ראה: A.H. Gardiner, *Hieratic Papyri in the British Museum*, Third Series: *Chester Beatty Gift*, I, London 1935, p. 19. לאמצעים המגיים השונים שננקטו נגד חלומות רעים השווה: K. Sethe, *Die Ächtung feindlicher Fürsten*, Berlin 1926, pp. 72–73; S. Israelit-Groll, 'A Ramesside Grammar Book of Technical Language of Dream Interpretation', idem (ed.), *Pharaonic Egypt, the Bible and Christianity*, Jerusalem 1985, pp. 81–85; R.K. Ritner, 'Dream Oracles', *COS*, I: *Canonical Compositions from the Biblical World*, Leiden and

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

החלום המצרי נגרם אם כן על ידי כוחות חיצוניים – אלים, מתים, דמונים – ואיננו נובע ממציאות פנימית־פסיכותית,[15] כפי שגורס המחקר הפסיכולוגי המודרני. שלא כמו החלום במקרא, השייך כמעט באופן בלעדי לאל,[16] החלום במצרים קשור גם לעולמם של המתים והדמונים.

לסיכום, שני קווים בולטים בתפיסת החלום המצרי וחשובים לענייננו: התפיסה שהחלום הוא כלי להעברת מסר אלוהי, תפיסה המופיעה כבר בסוף האלף השלישי לפסה"נ, והאמונה שניתן למנוע באמצעים שונים את התגשמותו של החלום הרע.

ב. חלומות לסוגיהם

במקורות המצריים, כמו במסופוטמיים, ניתן להבחין בשני דגמים של חלומות: (א) סיפורים על חלומות, הנחלקים לשלושה סוגים:[17] חלום מסר או הודעה (תְאוֹרֶמַטִי), שהוא חלום שקוף שאיננו נזקק לפשר; חלום סמלי (אלגורי) עמום, הנזקק לפשר; חלום אינקובציה. (ב) אוספים של חלומות (סמליים) ופשריהם.

חלומות האינקובציה, שנפוצו במצרים בייחוד בתקופה ההלניסטית, נבדלים מיתר החלומות בשל היותם חלומות יזומים, לא ספונטניים, שנוצרו באופן מלאכותי על ידי אנשים שהיו נתונים במצוקה. אנשים אלו נהגו לעלות לרגל למקום קדוש בתקווה שסם יתגלה להם האל בחלומם ובפיו מענה למצוקתם. מאחר שהחלומות בסיפור יוסף אינם שייכים לסוג זה לא נרחיב עליו את הדיבור.[18]

אשר לסוגי החלומות האחרים, רבים הם הסיפורים על חלומותיהם של מלכים וגיבורים במזרח התיכון הקדום. גִלגמש, הגיבור האגדי משוּמֶר, הִרבה לחלום, וכך גם רעהו אֶנכִידוּ. האל אֶאַ התגלה בחלומו של גיבור המבול הבבלי, אֻתנפישתים, וכן התגלו אלים בחלומותיהם של מלכי אשור אשורבניפל (המאה השביעית לפסה"נ) ונבונאיד (המאה

New York 1997, pp. 52/E, 54, n. 27; idem, 'O. Gardiner 363: A Spell against Night Terrors', *Journal of the American Research Center in Egypt*, 27 (1990), pp. 25–41

15 ראה: ציבליוס־שן (לעיל הערה 8), עמ' 280.

16 במקרא החלום נתפס כמסר אלוהי והיחס אליו חיובי להוציא קטעים השייכים לאסכולה הדויטרונומיסטית, השווה לעיל הערה 2.

17 ההגדרות של סוגי החלומות המובאות להלן הן אלו המקובלות במחקר. במסגרת זו לא אדון בבעיות הכרוכות בהגדרות אלו ובשאלת סיווגם של החלומות שהועלו לאחרונה במחקרה של פידלר (לעיל הערה 7), עמ' 29–36.

18 על חלומות אינקובציה ראה: J.D. Ray, *The Archive of Ḥor*, London 1976. והשווה לחש להזמנת חלום בפפירוס ליידן מהמאה השלישית לסה"נ: F.L. Griffith and H. Thompson, *The Leyden Papyrus: An Egyptian Magical Book*, New York 1974, p. 191 (Verso, Col. XVII). ראה גם: הוסר (לעיל הערה 6), עמ' 69–71.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

השישית לפסה"נ). גם גיבורי אוגרית כרת ודנאל נמנו עם חולמי החלומות, וכך גם חתושילי מלך חת (המאה החמש עשרה לפסה"נ) ומתנבאים שונים במארי.[19] חלומות אלו הם בדרך כלל חלומות הודעה ברורים, ומיעוטם הם חלומות סמליים. בצד סיפורים על חלומות נתגלו במסופוטמיה גם ספרי חלומות ואוספים של אותות חלומות. הקדום בחיבורים אלה שייך לתקופה הבבלית הקדומה, לראשית האלף השני לפסה"נ, והמאוחר – לימי אשורבניפל, המאה השביעית לפסה"נ. מסתבר שהחל מהתקופה הנֵאו־בבלית ואולי כבר קודם לכן העדיפו אנשי מסופוטמיה לנחש את העתיד לפי אותות אחרים – מעוף הציפורים, האיברים הפנימיים של הקרבנות וכדומה – ולא לפי חלומות.

במצרים לעומת זאת רווח המנהג של נחש וראיית עתידות באמצעות חלומות. הדבר בא לידי ביטוי בהימצאותם של אוספים של מאות חלומות, המתפרשׂים על תקופה ארוכה, החל מן האלף השני לפסה"נ ועד המאה השנייה לסה"נ. האוסף הקדום ביותר הוא פפירוס צ'סטר ביטי III, הכולל כ־200 חלומות; הפפירוס הוא מן התקופה הרעמססית (המאה השלוש עשרה לפסה"נ), אבל מניחים שהאוסף עצמו נתחבר בתקופת הממלכה התיכונה, באלף השני לפסה"נ.[20] מהתקופה הדמוטית (המאה השביעית לפסה"נ ואילך) ידוע על מספר אוספי חלומות, שהשלם מביניהם הוא פפירוס קרלסברג XIII ו־XIV, המכיל כ־250 חלומות; אוסף זה נכתב במאה השנייה לסה"נ,[21] אבל במבנהו ובתוכנו ניכרת השפעה של אוסף צ'סטר ביטי III הקדום.

אוספים אלו מכילים אותות חלומות (omina), ומטרתם להביא את פשרם באופן נגיש לפותרי החלומות או לחולמיהם. החלומות מנוסחים באוספים אלו בדומה למרשמים לטיפול במחלות שונות המופיעים בספרי הרפואה המצריים.[22] הם כתובים בלשון קצרה ותמציתית וכוללים את החלקים הבאים: תיאור החלום בלשון תנאי (protasis), קביעה אם החלום הוא טוב או רע והבאת פתרונו, המנוסח כתוצאת תנאי (apodosis), למשל: '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] רואה חתול גדול, טוב; פירושו קציר גדול יהיה לו' (פפירוס צ'סטר

19 על מתנבאים במארי ראה: ברוך (לעיל הערה 2), עמ' 50–55; פידלר (לעיל הערה 7), 'נספח', עמ' 6–11, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

20 לפרסום הטקסט ולתרגומו ראה: גרדינר (לעיל הערה 14), א, עמ' 9–23; ב, לוחות 5–12. לתרגומים ולמחקרים נוספים ראה: ריטנר (לעיל הערה 14), עמ' 52–54; *ANET*[3], p. 495; ישראלית־גרול (לעיל הערה 14); ולאחרונה: C. Leitz, 'Traumdeutung im Alten Ägypten nach einen Papyrus des Neuen Reiches', A. Karenberg and C. Leitz (eds.), *Heilkunde und Hochkultur*, I: *Geburt, Seuche und Traumdeutung in antiken Zivilisationen des Mittelmeerraumes*, Münster 2000, pp. 221–246

21 פורסם על ידי וולטן (לעיל הערה 1).

22 השווה: ישראלית־גרול (לעיל הערה 14), עמ' 73. לרופאים וספרי רפואה במצרים ראה: נ' שצ'ופק, '"ויצו יוסף את עבדיו הרפאים לחנט את אביו" (בראשית נ 2) – על הרופאים בסיפור יוסף', חלי ומרפא בימי קדם (קטלוג תערוכה, מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה), חיפה תשנ"ו, עמ' 7–13, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

ביטי III, רקטו, טור 4, שורה 3);[23] '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] אוכל בשר חמור, טוב; פירושו העלאתו בדרגה' (שם, רקטו, טור 2, שורה 21);[24] '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] נוטל בידו עץ השייך לאל, רע; [פירושו] יימצא אשם על ידי האל' (שם, רקטו, טור 9, שורה 26).[25]

נושאי החלומות הם בדרך כלל ענייני יומיום שהטרידו את הפרט המצרי, כגון גנבת רכוש, אבדן משרה, מחסור, אויב, חיים קצרים או ביאה שלא כדרך הטבע. העובדה שאוספי החלומות המאוחרים דומים בתוכנם לאוספי החלומות הקדומים מורה על מסורת עתיקת יומין; מסורת זו קשורה לחרטומים, מוסד פותרי החלומות הייחודי לארץ הפרעונים. פרט נוסף שהוא ייחודי לאוספי החלומות המצריים הוא חלוקת החולמים לשתי קטגוריות: אנשים שנמנים עם בני פמלייתו של הורוס, אנשים חיוביים, ואנשים השייכים לחבורתו של האל סת, אנשים שליליים. כאן מופיעה לראשונה האמונה שפתרון חלומו של האיש הטוב שונה מפתרון חלומו של האיש הרע.[26] היוונים אימצו מאוחר יותר תפיסה זו,[27] והיא התשתית לחקר החלומות המודרני, הבוחן את אישיות החולם, מקצועו, רשמי עברו וכיוצא באלה כדי לקבוע את פתרון חלומו.[28]

בצד הדגם של אותות חלומות מופיע גם במצרים הקדומה הדגם של סיפורים על חלומות. סיפורים אלו, שהקדום שבהם הוא מימי הממלכה התיכונה,[29] כוללים הן חלומות הודעה, שאינם זקוקים לפשר, והן חלומות סמליים, עמומים, הזקוקים לפתרון. לסיפורי החלום במצרים ובמסופוטמיה מבנה אחיד, הכולל את הפרטים הבאים: זהות החולם, נסיבות החלום, מקום החלום, תוכן החלום, ציון סיומו של החלום, תגובת החולם ותיאור התגשמותו של החלום.[30] בחלומות הסמליים נוסף פשר החלום לפני ההודעה על התגשמותו.

חולמי חלומות ההודעה המצריים הם בדרך כלל מלכים, ובחלומם מופיע אל או יצור

23 ראה: גרדינר (לעיל הערה 14), עמ' 13.

24 שם, עמ' 12.

25 שם, עמ' 18.

26 גרדינר (שם), עמ' 9–10; ישראלית־גרול (לעיל הערה 14), עמ' 74. לאפשרות שהחלוקה לאנשי הורוס וסת נרמזת בטקסט של הזמנת חלום (חלום אינקובציה) מהמאה השנייה לפסה"נ ראה: ריי (לעיל הערה 18), עמ' 73, הערה DD.

27 וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 53–54.

28 השווה: ז' פרויד, פשר החלומות, א, תרגם מ' ברכיהו, תל אביב תשי"ט, עמ' 152.

29 החלום הקדום ביותר הוא חלומו של המלך סנ־וסרת הראשון, אשר לפי הכתובת שהותיר במקדש האלה סאתת ביב, נצטווה בחלומו לחדש את פולחן האֵלָה במקום. לשחזור הטקסט ראה: W. Schenkel, "'Die Bauinschrift Sesostris I" im Satet-Tempel von Elephantine', *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Kairo*, 31 (1975), pp. 109–125; ראה גם: W. Helck, 'Die Weihinschrift Sesostris I am Satet-Temple von Elephantine', *ibid.*, 34 (1978), pp. 69–78

30 השווה: אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 187.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

קדוש אחר המבשר או מבקש דבר מה. מטרת חלומות אלו להדגיש את הקשר המיוחד הקיים בין המלך לאלוהיו, כפי שעולה מבחינת נושאיהם:

א. ציון בחירת המלך לתפקידו על ידי האל – למשל תחותמס הרביעי, טרם היותו מלך, נרדם בשעת הציד למרגלות הספינקס; בחלומו ביקש ממנו הספינקס להסיר מעליו את החול ובתמורה הובטחה לו המלכות.
ב. הבטחת ניצחון בקרב – האל פתח נגלה למלך מרנפתח בחלומו והתנבא על ניצחונו בקרב; הבטחה דומה נתן האל אמון לאמנחותפ השני בחלומו.
ג. בקשה של האל מן המלך – בקשה זו עניינה דאגה לפסל האל, כמו בחלום הספינקס שהובא לעיל, או דאגה לפולחן האל – זוהי בקשתה של האלה סאתת מסנ־וסרת הראשון.

כפי שהראתה קרולה ציבליוס־שן, החלום המלכותי הוא קרוב לוודאי כלי תעמולה של בית המלוכה המצרי,[31] ובדומה לז'אנרים ספרותיים אחרים – שירי ניצחון, מיתוסים על הולדת המלך וכו' – הוא נועד לחזק את האידאולוגיה המלכותית. בין אם מקבלים דעה זו בין אם לאו, החלום המלכותי המצרי הוא לרוב חלום הודעה ברור, ורק לעתים רחוקות מופיע חלום מלכותי סמלי, כמו חלומות פרעה בבר' מא. למעשה ידוע לנו בבירור רק על חלום אחד כזה לאורך ההיסטוריה המצרית: חלומו של הנסיך האתיופי תנתאמון, בן השושלת העשרים וחמש, שמלך בשנים 664–656 לפסה"נ.[32] הנסיך ראה בחלומו שני נחשים ניצבים – האחד מימינו והאחר משמאלו. המראה היה סתום, המלך נזקק לפשר, וזה ניתן לו על ידי בני פמלייתו: שני הנחשים הם האוריאוסים (נחשי הקוברה), המסמלים את שני חלקי מצרים, מצרים העליונה ומצרים התחתונה, ופשרו של החלום הוא שתנתאמון עתיד למלוך על מצרים כולה.

גם החלום המופיע בכתובת סהל – שהוא, כפי שנראה בהמשך, הקרוב ביותר בתוכנו לחלומות פרעה בבר' מא – הוא חלום הודעה מפורש. האל חנום מתגלה למלך בחלומו ומבשרו על גאות הנילוס לאחר שבע שנות שפל ורעב.

התמונה העולה מן המקרא היא הפוכה: שלא כמו החלום המלכותי המצרי השקוף, שבו פונה האלוהות בהודעה ברורה ומפורשת למלך, חלומותיהם של מלכי נכר במקרא, כולל

31 ציבליוס־שן (לעיל הערה 8), עמ' 288–291.

32 אופנהיים מנה גם את חלומו של הנסיך בכאתון עם החלומות הסמליים. ראה: אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 206–207. בכאתון, בשעת שהותו מחוץ למצרים, ראה בחלומו בז זהב (המסמל את האל הורוס) ממריא ועף לכיוון מצרים. הוא פירש זאת כביטוי לרצונו של האל הורוס להשיבו למצרים. לשיטתנו אין זה חלום סמלי, מאחר שהוא מובן לחולמו, והוא איננו נזקק לפותר (השווה חלומות יוסף בבר' לז).

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

חלומותיו של פרעה בבר' מא, הם חלומות סמליים, אטומים. ננסה לעמוד על הסיבה לתופעה זאת בהמשך.

ג. השוואה בין החלומות במקורות המצריים לבין החלומות המצריים בסיפור יוסף

1. תיאור החלומות בבר' מ–מא

השימוש בשורש חל"ם הן כשם עצם, הן כפועל והן בצירוף של שניהם אופייני למעגל של סיפור יוסף ובייחוד לפרקים מ–מא (שבהם הוא מופיע 27 פעמים מתוך 39 פעמים בכל הסיפור).[33] חלומות השרים וחלומות פרעה הם חלומות סמליים, וכדרכם של חלומות אלו חולמם נזקק לפשר. הם מסודרים בזוגות, והחלום הטוב קודם לרע (בחלומות השרים) או שהסמל הטוב קודם לסמל הרע (בחלומות פרעה). שני חלומות פרעה הם בעלי משמעות אחת, כדברי יוסף 'חלום אחד הוא' (בר' מא, כו). התופעה של הישנות חלום – בדרך כלל חלום סמלי – ידועה מן המזרח התיכון הקדום, ונועדה לאמת את מסר החלום ולהדגישו, בעיקר כאשר פשר החלום איננו מובן לבעליו (השווה ביאורו של יוסף 'כי נכון הדבר מעם האלהים וממהר האלהים לעשׂתו' [מא, לב]).[34] כך למשל מתבשר גִלגמש על בואו של אנכִּידו חברו בשני חלומות שמראותיהם שונים, ושני חלומות נוספים – שגם הם נבדלים זה מזה בתוכנם – מורים כי הוא וחברו עתידים להתגבר על אויבם חומבבה; גוּדא (Gudea) חולם שלושה חלומות על אודות בניית מקדש האל נִנגירסוּ, וה'צדיק הסובל' השומרי מתבשר באמצעות שלושה חלומות על החלמתו ממחלתו.[35]

נפתח בתיאור החלומות בבר' מ–מא:

חלומות השרים (בר' מ, ה–כב)

פסוקים ה–ח	תגובת החולמים – הם אינם יודעים את פשר חלומם ולכן פניהם זועפים.
פסוקים ט–יא	חלום שר המשקים – הוא רואה גפן בעלת שלושה שריגים (ענפים) פורחים וענביה בשלים, והוא סוחטם לכוס פרעה. האופי הדמיוני

33 השורש חל"ם מופיע בסיפור יוסף יותר מאשר בכל פרשה אחרת במקרא. שם העצם 'חלום' בא כאן 28 פעמים מתוך 66 הפעמים שהוא מופיע במקרא (כ־40%), ואילו הפועל 'חלם' מופיע 11 פעמים מתוך 26 הפעמים במקרא (כ־42%). השווה: R.K. Gnuse, *Dreams Reports in the Writings of Josephus*, Leiden, New York and Köln 1996, p. 70

34 השווה: י' אמית, 'התרחשות נשנית – עיקרון פואטי בעיצוב סיפור יוסף', תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 58.

35 לתרגום חלומות אלו ולתוכנם ראה: אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 245–250; ברוך (לעיל הערה 2), עמ' 10–11; פידלר (לעיל הערה 7), 'נספח', עמ' 1–2, 4–6.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

חלומות השרים (בר׳ מ, ה–כב) [המשך]

	של החלום מודגש בהליך הרצוף והבלתי רֵאלי של פריחה ומתן פֵּרות, ללא פסק זמן ביניהם.
פסוקים יב–יג	פתרון חלום שר המשקים – בעוד שלושה ימים ׳ישא פרעה את ראשך׳ וישיבך לתפקידך.
פסוקים טז–יז	חלום שר האופים – הוא רואה את עצמו נושא שלושה סלי חֹרִי (ראה להלן) על ראשו, ועוף אוכל מהסל העליון, שבו ׳מכֹּל מאכל פרעה מעשה אֹפֶה׳, דהיינו דברי מאפה מגוונים העולים על שולחן המלך.
פסוקים יח–יט	פתרון חלום שר האופים – בעוד שלושה ימים ׳ישא פרעה את ראשך מעליך ותלה אותך על עץ ואכל העוף את בשרך מעליך׳.
פסוקים כ–כב	התגשמות החלומות.

חלומות פרעה (בר׳ מא, א–ח, יז–לב, נג–נז)

פסוקים א–ז	סיפור החלומות – חלום א (א–ד): מהיאור עולות שבע פרות יפות מראה ובריאות בשר ורועות באחו; אחריהן עולות שבע פרות רעות מראה ודקות בשר ואוכלות את הבריאות. חלום ב (ה–ז): שבע שיבולים עולות בקנה אחד טובות ובריאות, ושבע שיבולים דקות ושדופות קדים צומחות אחריהן ובולעות אותן.
פסוק ח	תגובת החולם – פרעה מקיץ ורוחו נפעמת, הוא שולח לקרוא לחרטומים. הקטע הבא (ט–כד) איננו שייך למבנה הבסיסי של החלום. בעקבות חוסר האונים של החרטומים פונה פרעה ליוסף בבקשו פתרון. הוא שב ומספר את החלומות ליוסף בגוף ראשון (יז–כד).

בשני סיפורי החלומות חוזרות פעולות שלא תיתכנה בעולם המציאות: פרות רזות ושיבולים דקות בולעות את רעותיהן השמנות והטובות. בגרסה שמספר פרעה ליוסף מודגשים הסכנה והאיום שבחלום, והיא מתובלת בלשונות גוזמה שאינן בסיפור המקורי: ׳לא ראיתי כהנה בכל ארץ מצרים׳ (יט) ו׳לא נודע כי באו אל קִרבנה׳ (כא).

פסוקים כה–לב	פתרון החלום – שני החלומות משמעותם אחת, ׳חלום פרעה אחד הוא׳ (כה). שבע שנות שֹׂבע תבואנה ואחריהן שבע שנות רעב, שתשכחנה את שבע שנות השֹׂבע הקודמות להן.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

פסוקים מז–נז הגשמת החלום – תיאור שבע שנות השבע (מז–מט) ושבע שנות הרעב (נג–נז).[36]

האם יש בחלומות אלה קווים המצביעים על השפעה מצרית או על רקע מצרי?

2. מבנה החלום

מבנה חלומות השרים וחלומות פרעה נחקר על ידי וולפגנג ריכטר במסגרת דיונו בז'אנר הספרותי של החלום ובתולדות התפתחותו.[37] כחוקרים אחרים גם הוא הבחין בין חלומות סמליים, שעמם נמנים בין היתר חלומות השרים ופרעה,[38] לבין חלומות שכוללים מסר מילולי בלבד, כגון חלומות אבימלך (בר' כ, ג) ויעקב (שם לא, יא–יג). לשיטתו שני הסוגים נבדלים זה מזה בפרטים נוספים: החלומות הסמליים מבוססים על חוויה רֵאלית, ואילו חלומות המסר המילולי הם 'אמצעי סגנוני' בלבד (שנקט המחבר האלוהיסטי, שביקש להעביר לעולם בצורה זו את המסר האלוהי). החלומות הסמליים הם בעלי מבנה אופייני. מבנה זה ניכר בחלומות המצריים בסיפור יוסף, המורכבים מהחלקים הבאים:

א. הודעה על חלום – המובעת בביטויים 'א חלם' (מא, א, ה); 'בחלומי' (מ, ט, טז; מא, יז).
ב. נוסחת פתיחה – 'והנה' (מ, ט, טז; מא, א, ה–ו [פעמיים]).
ג. תיאור תמונה או דמות פעילה – שר המשקים רואה גפן והוא סוחט יין; שר האופים נושא על ראשו סלים ובהם דברי מאפה; פרעה רואה פרות רועות באחו ושיבולים העולות בקנה אחד, והן בולעות את הפרות ואת השיבולים האחרות.
ד. פשר החלום – כולל נוסחת ביאור כגון 'זה פתרונו' (מ, יב, יח) או 'חלום פרעה אחד הוא' (מא, כה–כו) וזיהוי הסמלים המופיעים בחלום והסברם (מ, יב–יג, יח–יט; מא, כו–לב).
ה. התגשמות החלום (מ, כ–כג; מא, מז, נג–נז; מז, יג).

36 לא התייחסנו כאן לתיאור הרעב ולמעשה הרפורמה של יוסף בבר' מז, יג–כו. לדעת רוב החוקרים קטע זה הוא יחידה נפרדת ואיננו שייך לסיפור חלומות פרעה, בין שיש כאן כפילות הנובעת משימוש בשני מקורות שונים – פרקים מ–מא שייכים ל־E ופרק מז ל־J – כדעתו של ספייזר, בין שזו הרחבה של פרק מא, כדעתו של פון ראד, ובין שזו תוספת מאוחרת, מגמתית, כדעתו של וסטרמן. ראה: E. A. Speiser, *Genesis* (AB), New York 1964, p. 353; G. von Rad, *Genesis* (OTL), London 1972 (1961), pp. 408–409; C. Westermann, *Genesis 37–50*, Minneapolis 1986, pp. 176–177

37 ריכטר (לעיל הערה 2); ראה גם: גנוס (לעיל הערה 2), עמ' 33.

38 בקטגוריה של החלומות הסמליים מנה ריכטר גם את חלום החייל המדייני בשופ' ז, יג–יד, את חלומות יוסף בבר' לז, ו–ט ואת חלומות נבוכדנאצר בדנ' ב, א–מה; ג, לא–ד, לד. לדעתנו בעניין זה ראה לעיל הערה 5.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

על חלקים אלו שהובחנו על ידי ריכטר ניתן להוסיף עוד חלק, והוא התגובה על החלום – 'זֹעֲפִים', 'פניכם רעים' (מ, ו–ז) ו'תִּפָּעֶם רוחו' (מא, ח).

מסתבר אפוא שלחלומות השרים ולחלומות פרעה תבנית בסיסית דומה: 'חלמתי והנה' + תיאור החלום במשפט שמני + משפט נרטיבי (ויקטל) + 'וזה פתרונו' (בחלומות השרים) + ה(משפט שמני) הוא / הם / הנה + משפט שמני. מהשוואה למבנה אותות החלומות באוסף צ'סטר ביטי III עולה שתבנית זו היא למעשה הרחבה של התבנית המופיעה שם: בחלומות של סיפור יוסף נוספו המשפט הנרטיבי, הביטוי 'זה פתרונו' והחזרה על תמונת החלום (במשפט שמני). בייחוד רב הדמיון לחלק השני של אות החלום המצרי (ה־apodosis), המכיל את פתרונו, והמורכב משם פעולה / שם עצם + pw; המילית המצרית pw מקבילה ל'הם' (מ, יב) בפתרון חלומות השרים ול'הנה' בפתרון חלומות פרעה (מא, כו–כז).[39]

בשל הדמיון הזה בין תבנית החלומות המצריים בסיפור יוסף לסגנון הפורמלי של אותות החלומות המצריים שיער ז'ן־מרי הוסֵר שאולי גם בישראל הקדומה נהג נחש חלומות דדוקטיווי על פי רשימת אותות (omina).[40] עם זאת אף שהתבנית הבסיסית המשותפת לחלומות השרים ולחלומות פרעה חוזרת לדגם אות החלום המצרי, הרי בחלומות פרעה יש יסודות שאינם בנמצא בחלומות השרים, אך מופיעים בדגם החלום המלכותי המצרי, דגם שרווח גם ביתר תרבויות המזרח הקדום. יסודות אלו הם: זמן החלום – 'מקץ שנתים ימים' (מא, א); מקום ההתרחשות – 'והנה עֹמד על שפת היאֹר' (שם); ציון יקיצתו של החולם (מא, ד, ז, כא); ההדגשה שמראה החלום היה יוצא דופן: 'לא ראיתי כהנה בכל ארץ מצרים לרֹע' (מא, יט) 'ולא נודע כי באו אל קִרבנה ומראיהן רע כאשר בתחִלה' (מא, כא).

חלומות פרעה לא רק בנויים אפוא לפי הדגם הבסיסי של אוספי אותות החלומות המצריים, אלא הם גם קרובים לדגם החלום המלכותי המצרי. בייחוד דומים חלומות פרעה לחלומו הסמלי של הנסיך האתיופי תנתאמון, שהוזכר לעיל.

לסיכום, חלומות השרים וחלומות פרעה הם חלומות סמליים, הקרובים לתבנית אותות החלומות והחלום המלכותי מזה, ונבדלים מחלומות המסר המילולי הקודמים להם בספר בראשית[41] מזה: כאן תמונה ושם קול (לעתים מלווה בתמונה); כאן סמל הדורש פיענוח ושם הודעה מילולית ברורה; כאן פותר החלום הוא בן אנוש ושם האל מתגלה ומודיע במו פיו את פתרון החלום.

39 ישראלית־גרול (לעיל הערה 14), עמ' 87–100.

40 הוסר (לעיל הערה 6), עמ' 171.

41 אמנם גם חלומות יוסף בבר' לז, הקודמים לחלומות השרים ולחלומות פרעה, הוגדרו במחקר כחלומות סמליים, ראה לעיל הערה 38. אבל לשיטתנו אין למנותם בקטגוריה זו, מאחר שפשרם ברור לחולם ולשומעיו, ובכך הם נבדלים הן מהחלומות בבר' מ–מא והן מחלומות נבוכדנאצר בדנ' ב–ד; השווה לעיל הערה 5.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

3. משמעות פתרון החלום, עקרונות עיצובו והשיטות לפיענוחו

אוספי החלומות, המביאים את פשרי החלומות בצד אותותיהם, נועדו למעשה להגן על האדם מפני החלום. במסופוטמיה ראו סכנה בחלומות שלא סופרו ובעיקר בחלומות שנשכחו, משום שנותרו לא פתורים. לפיכך נקטו אמצעים שונים כדי לבטל את השפעתם המזיקה; יש שסיפרו את החלום לגוש עפר ולאחר מעשה פוררו אותו במים, ויש שסיפרוהו לקנה ולאחר מכן שרפוהו באש.[42] במצרים היו כאמור השבעות, לחשים וטקסים שנועדו מחד גיסא לבטל את השפעתם הרעה של חלומות ביעותים ומאידך גיסא להזמין חלומות טובים. רישומי פחד מפני חלום לא ברור או חלום רע ניכרים עדיין בתלמוד, ומוצעים שם אמצעים מתוחכמים לפתרון בעיה זו,[43] אמצעים המזכירים את השיטות המגיות שנקוטות היו במזרח התיכון הקדום.

הקדמונים ייחסו אפוא חשיבות רבה לפתרון החלום. מלאכת פתרון החלום מצוינת בסיפור חלומות השרים וחלומות פרעה בשורש פת"ר, שהופעתו במקרא מוגבלת לפרקים אלו (שבע פעמים בפרק מ ושבע פעמים בפרק מא). האטימולוגיה של השורש פת"ר איננה ברורה. החוקרים נוטים לקשרו למונח האכדי *pašāru*, שפירושו המילולי הוא להתיר, לפתוח קשר, לשחרר, ושבבואו בענייני חלומות מובנו כפול: סיפור פרטי החלום מחד גיסא ושחרור, פיזור תוצאותיו הרעות מאידך גיסא; בלשונו של אריה לאו אופנהיים 'תרגום סמליו של החלום לשפה מובנת והעברת האימפליקציה השלילית הטמונה בו'.[44] בהקשר זה מעניין להשוות את השימוש במונח המקביל במצרית wḥ^c (בקופטית ⲟⲩⲱϩⲉ [*Wb.* I, 348]), שפירושו המילולי הוא להתיר, לפתוח קשר, ושבבואו בענייני חלומות מובנו לפתור, להסביר.[45]

42 לאמצעים אלו ולשיטות נוספות לביטול חלומות רעים ראה: אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 301–307.

43 בבלי, ברכות נה ע"ב. דוגמאות מתוך מסכת ברכות לאמצעים הננקטים נגד חלום רע: החולם יחזור ויאמר לפני שלושה אנשים שראה חלום טוב; אלו יחזרו ויאמרו אחריו שהחלום טוב הוא ויצטטו פסוקים מהתנ"ך שיסייעו להפיכתו לחלום טוב. אפשרות אחרת היא שהחולם יבקש מן האל בשעת ברכת כוהנים להפוך את החלום הרע לחלום טוב.

44 אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 218–220; גנוס (לעיל הערה 33), עמ' 72; A. de Silva, *La symbolique des rêves et vêtements dans l'histoire de Joseph et de ses frères*, Montreal 1994, pp. 100–104. הקוגנט (cognate) בארמית ל'פתר' בעברית ול־*pašāru* באכדית הוא 'פשר', המופיע רק בספר דניאל, ראה: BDB, p. 1109.

45 המילה wḥ^c אמנם אינה מופיעה במקורות המצריים בהקשר של פתרון חלומות, אבל המקבילה שלה בקופטית, ⲟⲩⲱϩⲉ (J. Černý, *Coptic Etymological Dictionary*, Cambridge 1976, p. 222), משמשת בתרגום הסהידי של המקרא לתרגום 'פתר' בבר' מא, ח ואילך (W. E. Crum, *A Coptic Dictionary*, Oxford 1962, p. 508). לשימוש ב־wḥ^c כמונח חכמתי ראה להלן הערה 151. בהקשר זה מעניין לציין שהמונח w3ḥ בדמוטית, שפירושו: לענות, בבואו בהקשר של חלום מובנו: להשיב באמצעות חלום (בצירוף ḏd w3ḥ, 'לומר חלום'). השווה: W. Erichsen, *Demotisches Glossar*, Copenhagen 1954, p. 77. וראה: ריי (לעיל הערה 18), עמ' 38, טקסט 8, רקטו, שורה 8 ושורה

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

לאור המשמעות הזו של המונחים המקבילים לשורש פת"ר באכדית ובמצרית, נשאלת השאלה אם השימוש בפת"ר, המופיע במקרא בפרקים אלו בלבד, הוא מקרי או מכוון. האם יש בשימוש זה עימות עם התפיסה הפגנית, שכרכה את החלום בעולם המתים, ושראתה בו ביטוי לכוחות מסוכנים, תפיסה אשר עומדת בסתירה לאמונה העברית, שראתה בחלום מסר אלוהי בלעדי? האם ניתן לראות בדברי יוסף לשרים, המדגישים כי פתרון החלום בידי האל, 'לאלהים פתרֹנים' (מ, ח), ובייחוד בדבריו לפרעה 'אלהים יענה את שלום פרעה' (מא, טז) פולמוס סמוי עם תפיסה זו? האם יוסף מבקש לומר ש א ל ו ה י ם הוא שידאג לשלום פרעה על ידי שחרורו מההשפעה הרעה של החלום ולא פותר בן אנוש ('חרטום' במצרית או 'שאילו' באכדית) או מעשה מגי, דוגמת אלו שהיו מקובלים במצרים ובמסופוטמיה? תהיה התשובה על שאלות אלו אשר תהיה, היא לעולם לא תחרוג מגדר הספק.

לעומת זאת על שיטות פתרון החלום הסמלי המצרי יש בידינו מידע ודאי יותר. אלו שיטות מורכבות, המושתתות על עקרונות עיצובו של החלום, שעניינם אסוציאציות רעיוניות או מילוליות; עקרונות אלו הם למשל: שימוש בסמל, אנלוגיה, היפוך אירוני, חזרה ומשחק מילים.[46] לעתים משלב חלום אחד שימוש בשניים מעקרונות אלו. גם באוספי החלומות המסופוטמיים שליטים עקרונות אלו, אם כי במידה פחותה, בייחוד במה שנוגע למשחקי מילים. להלן נביא מספר דוגמאות (גם מחלומות מסופוטמיה):

א. סמל – החלום מכיל סמלים הנטולים ממישורי חיים שונים; סמלים אלו מוכרים וידועים בחברה שבה חי החולם ומשמשים לפתרון החלום, למשל:

10; עמ' 44, טקסט 9, ורסו, שורה 7; עמ' 51, טקסט 12, רקטו, שורה 1 ועוד. השווה: שם, עמ' 187. w3ḥ במצרית מקביל מבחינה סמנטית ל'ענה', הבא בשימוש דומה בלשון המקרא; ראה: 'ולא ענהו ה' גם בחלֹמות גם בָאוּרים גם בנביאִם' (שמ"א כח, ו, טו; השווה: יר' כג, לה, לז), ואולי גם בבר' מא, טז: 'בלעדָי אלהים יענה את שלום פרעה'; ראה: E. Ehrlich, *Der Traum im Alten Testament*, Berlin 1953, p. 78

46 לאחר סיום כתיבתו של מאמר זה הגיע לידי מאמרו של לייטץ (לעיל הערה 20), המוקדש בעיקר לאוסף החלומות של פפירוס צ'סטר ביטי III, אשר לדעתו של לייטץ מכיל רק חלומות סמליים (להוציא חלום הודעה אחד – טור 7, שורה 16 (ראה: גרדינר [לעיל הערה 14], עמ' 16). לייטץ מחלק חלומות אלו לשלוש קטגוריות: חלומות שבהם מתוארת התרחשות הפוכה מן המציאות (=היפוך אירוני בְּדיוננו); חלומות שבהם הקשר בין תיאור החלום לפשרו הוא באמצעות משחק מילים (=אסוציאציה מילולית בדיוננו); חלומות אלגוריים (=חלומות המושתתים על סמל בדיוננו). חידושו של לייטץ הוא בהכלילו בקבוצה השנייה לא רק חלומות שקיים בהם משחק מילים ברור (צליל דומה בתיאור החלום ובפתרונו), אלא גם שני סוגי חלום שקיים בהם משחק מילים סמוי: חלומות שמילה אחת המופיעה בהם מעוררת אסוציאציה למילה אחרת (לייטץ, עמ' 229–230; השווה להלן הערות 52 ו־77), וחלומות שמילה, שאינה מופיעה בהם, נקשרת בקשר ענייני לתיאור החלום, וכן נקשרת על ידי משחק מילים לפתרון החלום (שם, עמ' 230). לייטץ איננו מבדיל במחקרו בין אסוציאציה עניינית למילולית, וגם איננו עוסק במגוון משחקי המילים.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

* תנתאמון, הנסיך החבשי, רואה בחלומו שני נחשים. נחשים אלו הם האוריאוסים, נחשי הקוברה, המייצגים את שני חלקי מצרים, מצרים העליונה והתחתונה. בהופיעם בהקשר זה הם מסמלים כי הנסיך עתיד למלוך על כל מצרים.
* נחש אחר משמש כסמלה של אלת החקלאות, ולכן מציין שפע: '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] רואה נחש... טוב; פירושו מזון'.[47]
* בחלום אחר מופיע דימוי השכיח לא רק במצרים אלא בספרות המזרח הקדמון בכלל, והוא הופעת האל או המנהיג כרועה, הרועה את העם, צאנו: '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] אוסף את העדר, טוב; [פירושו] שהאל שלו יאסוף למענו את העם'.[48]
* המנהג המגי לשבור כלים שעליהם כתובים שמות האויבים, מנהג שבא לביטוי בכתבי המארות מהאלף השני לפסה"נ, משתקף יפה בחלום הבא: '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] שובר כד ברגליו, רע; פירושו מלחמה'.[49]
* ודוגמה ממסופוטמיה: '[אם בחלומו] הוא עשה חותם ומישהו לקחו: בנו או בתו ימותו. [אם בחלומו] ניתן לו חותם עם שמו [עליו]: יהיו לו שם וצאצאים'.[50] הסמליות כאן ברורה: חותם הגליל, שעליו מופיע שם האדם, מסמן את המשכיותו, מעבר לתחומי הזמן והישות הפיזית, ממש כמו בנו. האנלוגיה בין שם האדם לבנו משתקפת גם בעובדה שבאכדית מונח אחד (šuma) מציין את שניהם.[51]

ב. אנלוגיה – ממצבו של האדם בחלום אפשר להקיש לקורות אותו במציאות:

* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] מביט בבור מים עמוק, רע; הוא יושם בבית הסוהר'.[52] תוכן חלום זה מזכיר את קורותיו של יוסף, אשר בתחילה הושלך לבור על ידי אֶחיו (בר' לז, כד), ולבסוף מצא את עצמו בכלא במצרים (מ, טו). האם זהו דמיון טיפולוגי בלבד?

47 פפירוס צ'סטר ביטי III, רקטו, טור 2, שורה 15, ראה: גרדינר (לעיל הערה 14), עמ' 12.
48 שם, רקטו, טור 6, שורה 3, ראה: גרדינר (שם), עמ' 15.
49 שם, רקטו, טור 10, שורה 9, ראה: גרדינר (שם), עמ' 19.
50 אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 241.
51 השווה: אופנהיים (שם).
52 פפירוס צ'סטר ביטי III, רקטו, טור 8, שורה 5, ראה: גרדינר (לעיל הערה 14), עמ' 17. וולטן הראה שיש כאן דוגמה יפה למשחק מילים סמוי: ראיית בור מים בחלום מעוררת אסוציאציה לשאיבת מים, itḥ במצרית, מילה המציינת גם בית סוהר; לכן פתרון החלום הוא: החולם יושלך לבית הסוהר. ראה: וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 61.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] קושר את רגליו, טוב; הוא ישב בקרב אנשי עירו [כלומר הוא יישאר בעיר]'.[53]
* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] יושב בגן בשמש, טוב; פירושו תענוג'.[54]
* '[אם אדם רואה אֶת עַצמו בחלומו] כשאיבר המין שלו גָדֵל, טוב; [פירושו] שרכושו יירבה'.[55]

ג. היפוך אירוני או אנלוגיה הפוכה – מצב רע או אירוע רע בחלום מלמד על מצב טוב במציאות; למשל חלומות שעניינם לוויה ומוות מתפרשים בדרך כלל לטוב הן במצרים והן במסופוטמיה:

* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] מת, טוב; חיים ארוכים לפניו'.[56]
* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] קובר אדם זקן, טוב; פירושו שגשוג'.[57]
* השווה ספר חלומות אכדי: 'אם הוא יורד לשאול: ימיו יהיו ארוכים. אם הוא [הולך] לארץ "שאין ממנה שיבה": [ימיו] יהיו ארוכים'.[58]
* '[אם אדם רואה את עצמו] מפליג בספינה, טוב; פירושו שישב בקרב אנשי עירו'.[59]

ד. חזרה ומשחקי מילים – אמצעי זה, החביב על חולמי החלומות המצריים או על כותביהם, מתבטא בחזרה על מילה, בשימוש במילים בעלות צליל דומה, בפַּרוֹנוֹמַסיה (מילים בעלות שורש זהה אך נבדלות בתפקידן הדקדוקי) ובהומונימים או במונח דו־משמעי. עיקרון זה מבוסס על ההכרה המצרית שהשפה קדושה, ולכן דמיון בין מילים איננו מקרי אלא משקף קשר מיסטי.[60] השימוש באסוציאציה מילולית, בייחוד במילים בעלות צליל דומה, מופיע גם במסופוטמיה, אבל תופעה זו נפוצה שם פחות.[61] נפתח במספר דוגמאות מחלומות ממסופוטמיה:

53 פפירוס צ'סטר ביטי III, רקטו, טור 4, שורה 14, ראה: גרדינר (שם), עמ' 13.
54 שם, רקטו, טור 5, שורה 13, ראה: גרדינר (שם), עמ' 14.
55 שם, רקטו, טור 2, שורה 11, ראה: גרדינר (שם), עמ' 12.
56 שם, רקטו, טור 4, שורה 13, ראה: גרדינר (שם), עמ' 13.
57 שם, רקטו, טור 6, שורה 1, ראה: גרדינר (שם), עמ' 15.
58 אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 267.
59 פפירוס צ'סטר ביטי III, רקטו, טור 4, שורה 23, ראה: גרדינר (לעיל הערה 14), עמ' 14.
60 השווה: וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 60; R.K. Ritner, 'Dream Books', D.B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopaedia of Ancient Egypt*, I, Oxford 2001, p. 411
61 אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 241. לפי מנייתנו כ־12.5% מן החלומות בפפירוס צ'סטר ביטי III הניתנים לפיענוח בנויים על עיקרון של חזרה ומשחקי מילים. לא הובאו בחשבון חלומות שקיימים בהם משחק מילים סמוי מן הסוג שציין לייטץ (לעיל הערה 46).

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

* 'אם הוא הולך ללבן [Laban]: הוא יבנה בית'. האסוציאציה כאן היא בין שם מקום, 'לבן', לבין הפועל labānu, שפירושו ללבן לבנים, דהיינו לבנות בית.[62]
* 'אם הוא יאכל עורב [āribu]: תבוא הכנסה [irbu]'.[63]
* 'אם מישהו ייתן לו עץ [miḫru]: לא יהיה לו יריב [māḫiru]'.[64]

בדוגמאות מהחלומות המצריים השימוש באסוציאציה מילולית עשיר ומגוון:

1. חזרה על מילה:

* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] הורג [s'm3m] שור, טוב; הוא יהרוג [s'm3m] את אויביו'.[65]
* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] רואה [m33] שור מת, טוב; פירושו שהוא יראה [m33] את מות אויביו'.[66]

2. חזרה על צליל דומה:

* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] רואה חתול גדול [mi3w ^{c}3], טוב; פירושו שקציר גדול [šmw ^{c}3] יהיה לו'.[67]
* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] אוכל בשר חמור [iwf n ^{c}3], טוב; פירושו עלייתו בדרגה [s' ^{c}3f]'.[68]

3. פְּרוֹנוֹמַסיה:

* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] שנותנים לו מצרכים [^{c}nẖw] השייכים למקדש, טוב; [פירושו] שאלו יעניק לו חיים [^{c}nẖ]'.[69]
* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] שניתן לו לחם לבן [ḥdi], טוב; פירושו דברים שיגרמו להארת [ḥdi] פניו'.[70]

62 אופנהיים (שם), עמ' 268.

63 שם, עמ' 272.

64 שם, עמ' 277. לדוגמאות נוספות למשחקי מילים באוספי חלומות מסופוטמיים ראה: שם, עמ' 269, 279 הערה 87; C. Saporetti, 'Paranomàsia nell'Oniromanzia Assirq', *Egitto e Vicino Oriente*, 18 (1995), pp. 183–191

65 פפירוס צ'סטר ביטי III, רקטו, טור 4, שורה 8, ראה: גרדינר (לעיל הערה 15), עמ' 13.

66 שם, טור 3, שורה 13, ראה: גרדינר (שם), עמ' 13. השווה: שם, טור 2, שורה 1; טור 2, שורה 19; טור 4, שורה 1; טור 8, שורה 7.

67 שם, טור 4 שורה 3, ראה: גרדינר (שם), עמ' 13.

68 שם, טור 2, שורה 21, ראה: גרדינר (שם), עמ' 12. והשווה: שם, טור 2, שורה 9; טור 2, שורה 23; טור 4, שורה 4; טור 4, שורה 17; טור 6, שורה 19; טור 6, שורה 20; טור 6, שורה 25; טור 7, שורה 28; טור 8, שורה 4; טור 8, שורה 16; טור 10, שורה 6.

69 שם, טור 4, שורה 22, ראה: גרדינר (שם), עמ' 14.

70 שם, טור 3, שורה 4, ראה: גרדינר (שם), עמ' 12. והשווה: שם, טור 8, שורה 2, ראה: שם, עמ' 17.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

4. הומונימים או מונח דו־משמעי:

* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] לועס... [סוג של] עשב [d3is], רע; פירושו עוינות [d3is]'.[71]

ה. לעתים משמשים שני אמצעים בחלום אחד, למשל במקרה הבא מופיעה אסוציאציה רעיונית (אנלוגיה) בצד אסוציאציה מילולית (מינוח דו־משמעי):

* '[אם אדם רואה את עצמו בחלומו] חושף את אחוריו [pḥwy], רע; לבסוף [pḥwy] יהיה יתום'.[72]

יש כאן אנלוגיה רעיונית בין 'חשף' ל'עוני' (ה'יתום' מייצג באנלוגיה הזו את המעמד החברתי הנמוך) ושימוש במשחק מילים במונח דו־משמעי pḥwy, שמובנו הן 'חלק אחורי' והן 'סוף', 'קץ'.[73]

שיטות פתרון החלומות המצריים בסיפור יוסף זהות לאלו של פשרי החלומות המצריים. כפי שנראה להלן, גם בחלומות אלו נעשה שימוש באסוציאציות רעיוניות – אנלוגיה, סמל ואולי גם היפוך אירוני – ובאסוציאציות מילוליות – חזרה ומשחקי מילים.

חלום שר המשקים

1. אנלוגיה – מחלומו, שבו הוא ממלא את תפקידו כבעבר, ניתן להקיש לעתידו של שר המשקים: פרעה ישיבנו על כנו כבראשונה. אנלוגיה זו מתחזקת אולי בתמונת הגפן המשגשגת, המרמזת על שגשוגו הקרוב.

2. סמלים – המספר שלוש ממלא תפקיד חשוב בחלום זה: שלושה שריגי (ענפי) הגפן מסמלים שלושה ימים, המועד שבו עתיד החלום להתגשם; המספר שלוש חוזר בתיאור תהליך הבשלת הגפן, הכולל שלושה שלבים: 'פֹרחת, עלתה נִצהּ, הבשילו אשכֹלֹתיה' (מ, י),

71 שם, טור 7, שורה 9, ראה: גרדינר (שם), עמ' 16. וראה גם את הדוגמה הבאה.

72 שם, טור 9, שורה 10, ראה: גרדינר (שם), עמ' 18.

73 השווה שימוש דומה באנלוגיה ובמשחק מילים: שם, רקטו, טור 6, שורה 25, ראה: גרדינר (שם), עמ' 16. למשחקי מילים בחלום המצרי ראה גם: וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 60–64. העקרונות ששמשו לעיצוב החלומות במצרים חוזרים גם בתלמוד. להלן נביא מספר דוגמאות מתוך מסכת ברכות בבבלי. אסוציאציה רעיונית: (א) אנלוגיה: 'הקורע בגדיו בחלום – קורעים לו גזר דינו' (שם, נז ע"א); 'העולה לגג בחלום – עולה לגדולה; ירד – יורד מגדולתו' (שם); (ב) היפוך אירוני: '[החולם שהוא] נתפש על ידי חייל – שמירה [משמים] נעשית לו' (שם); '[החולם שישנו] מת בבית – שלום בבית' (שם נז ע"ב). אסוציאציה מילולית: '[אם בחלומו יראה] ששור נגחו – יהיו לו בנים שהם מנגחים בתורה' (שם נו ע"ב), כלומר בניו יהיו תלמידי חכמים; 'הרואה חתול בחלום במקום ש[החתול] נקרא שונרא – נעשית לו שירה נאה; [במקום שהחתול נקרא] שינרא – נעשה לו שינוי רע' (שם); 'הרואה פיל בחלום – פלאות נעשו לו' (שם).

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

ובמקביל נחלקת גם פעילותו של שר המשקים לשלושה מעשים: 'ואקח... ואשׂחט... ואתן את הכוס' (מ, יא); גם השם פרעה מוזכר בקטע שלוש פעמים.[74]

3. משחק מילים – חזרה על מילה: המספר 'שלוש' חוזר בתיאור החלום ובפשרו.

חלום שר האופים

1. אנלוגיה – בחלומו אין שר האופים ממלא את תפקידו כראוי: העוף אוכל באין מפריע דברי מאפה מהסל 'שמעל לראשו'. מכאן ניתן להקיש לסופו המתקרב: העוף עתיד לאכול את בשרו שלו, כדברי יוסף, 'ואכל העוף את בשרך מעליך' (מ, יט).

2. היפוך אירוני – בחלומו רואה שר האופים את עצמו כממלא לכאורה את תפקידו כרגיל, ואילו הפשר מתאר מצב הפוך – לא רק שלא יושב למשרתו אלא שייתלה. האירוניה משתקפת גם בשימוש בצירופים (מ)על + ראש, ראש + מעל: בחלומו הסל נישא '(מ)על ראשו', אבל בפתרונו יישא פרעה את ראשו 'מעליו', כלומר יוציאו להורג (ראה להלן).

3. סמלים –

א. שלושה הסלים מסמלים שלושה ימים, המועד שבו עתיד החלום להתגשם.

ב. עוף שמים אוכל מציין אסון מתקרב לאו דווקא בספירה המצרית אלא בספירה השמית.[75]

74 השווה: וסטרמן (לעיל הערה 36), עמ' 75.

75 עוף הוא סימן רע הן במקרא והן בתרבויות קדומות אחרות, בייחוד עוף טרף האוכל פגרים, השווה: בר' טו, יא, ששם העיט, הלהוט לאכול מבשר הקרבנות, מגורש על ידי אברהם; ובחלום המובא על ידי ארטֶמידורוס נאמר: 'עיט היושב על ראשו של החולם מנבא על מותו' (ראה: Daldianus Artemidorus, *The Interpretation of Dreams [Oneirocritica]*, trans. and comm. R.J. White, New Jersey 1975, Book II, 20, pp. 100–102). הדימוי של עוף האוכל פגר כרוך כאן בתפיסה שרווחה בכל המזרח הקדום, ושעל פיה השארת נפטר ללא קבורה היא חרפה גדולה (השווה יהו' ח, כט; שמ"ב כא, יב). בין נוסחאות הקללה בחוזים האשוריים וגם בכתובת הארמית מספירה מופיע האיום שמפר החוזה לא יזכה לקבורה, ושבשרו יהיה למאכל הנשר והזאב (או הנשר והעיט); ראה: מ' ויינפלד, 'השבעת הוסאלים של אסרחדון מלך אשור – תרגום והערות', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, א (תשל"ו), עמ' 113, שורות 519–520; עמ' 108, שורות 425–427; S. Parpola and K. Watanaba, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*, Helsinki 1988, p. 46, ll. 425–427; p. 51, ll. 519–520; *ANET*, p. 288, ii, 37–iii, 49; D.R. Hillers, *Treaty-Curses and the Old Testament Prophets*, Rome 1964, p. 68. קללה דומה אופיינית לקטעים הדויטרונומיסטיים במקרא, למשל: 'והיתה נבלתך [נבלת העם] למאכל לעוף השמים ולבהמת הארץ' (דב' כח, כו); השווה לנאומים הפרוזאיים בירמיהו, כגון: ז, לג; ח, ב; יד, טז; וכן מל"א יד, יא; טז, ד, ועוד; וראה: הילרס (שם), עמ' 69; M. Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomic School*, Oxford 1972, pp. 131, 139, 349. פרט מעניין נוסף הוא שהאשורים נהגו להסיר את ראשי אויביהם המנוצחים ולתלותם על עצים או על מוטות סביב העיר או הארמון; ראה: *ANET*, p. 288, ii, 37–iii, 49; cf. *ibid.*, p. 291, i, 9–54; A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, II, Wiesbaden 1976, pp. 126, 132. עונשי התלייה וכריתת הראש מקובלים היו גם במצרים. לדיון מפורט בנושא זה ראה: נ' שופק, 'על

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

4. חזרה ומשחקי מילים –

א. חזרה על מילים:

1. המספר 'שלוש' חוזר בתיאור החלום ובפשרו.
2. הצירוף '(מ)על ראש' או 'ראש מעל' וכן 'אכל' ו'עוף' חוזרים בתיאור החלום ובפשרו. בחלום: העוף אוכל מהסל מעל לראשו (מ, יז), ובפשר: פרעה עתיד לשאת את 'ראשך מעליך... ואכל העוף את בשרך מעליך' (מ, יט).
3. הביטוי 'נשא ראש' משמש מונח מפתח בחלום זה: (א) יש כאן משחק מילים סמוי בין 'נשא סל על הראש' לבין 'נשא את ראשך מעליך'. אף שהפועל 'נשא' לא נזכר בקשר לסל, תמונת הסל על ראש שר האופים מעוררת אסוציאציה לביטוי 'נשא ראש' הבא בפשר החלום.[76] (ב) הצירוף 'נשא ראש' מקשר מצד אחד את חלום שר האופים לחלומו של שר המשקים, הקודם לו (מ, יג), ומצד אחר מחברו לתיאור הגשמת החלום, 'וישא את ראש שר המשקים ואת ראש שר האפים בתוך עבדיו' (מ, כ).[77]

שני משחקי מילים בחלומות שרי פרעה בבראשית מ 5–22', ש' ורגון, ר' כשר, ע' פריש, וי' קוגל (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות (ספר יובל לכבוד משה גרסיאל) (בהכנה). מנהג זה נרמז אולי בפסוק 'ישא פרעה את ראשך מעליך ותלה אותך על עץ' (בר' מ, יט).

76 השווה משחק המילים בחלום המסופוטמי על בניית בית, לעיל עמ' 71, או בחלום המצרי בדבר נפילה לבור, לעיל עמ' 69, והערה 52.

77 הביטוי 'נשא ראש' מופיע שלוש פעמים בחלומות השרים: פעמיים בהקשר חיובי (מ, יג, כ), ופעם בהקשר שלילי (מ, יט). השימוש בביטוי בפסוק יט – 'ישא פרעה את ראשך מעליך ותלה אותך על עץ ואכל העוף את בשרך מעליך' – קשה מכמה טעמים: (א) הצירוף 'נשא ראש' מופיע פעמיים נוספות במקרא, בעניינו של יהויכין מלך יהודה, ששוחרר מהכלא על ידי אויל מרודך, מלך בבל (מל"ב כה, כז; יר' נב, לא), וגם שם, כמו בבר' מ, יג, כ, ההקשר הוא חיובי, ולא שלילי כמו בפסוק יט. (ב) הצירוף 'נשא ראש' בלוויית מילת היחס 'מעל' הוא יחידאי ומופיע רק בפסוק יט. (ג) קושי הגיוני: לפי פשוטו של כתוב עתיד פרעה להסיר את ראשו של שר האופים, אם כן מדוע ישוב ויתלהו? מוות כפול? הפתרון הרווח במחקר הוא להשמיט את 'מעליך' בחלק הראשון של פסוק יט, בטענה שיש בפסוק דיטוגרפיה, שהרי המילה חוזרת בחלק השני של הפסוק; ראה למשל: וסטרמן (לעיל הערה 36), עמ' 77; J. Skinner, *Genesis* (ICC), Edinburgh 1963, pp. 463–464. חיזוקים להצעה זאת יש הן בנוסחי המקרא – המילה 'מעליך' איננה מופיעה בוולגטה ובשניים מכתבי היד העבריים – והן בלשון האכדית: 'נשא ראש' אקוויוולנטי לביטוי reša našu באכדית, שמובנו: לשים לב, לפקוד, מונח שאין לו קונוטציה שלילית או חיובית. לאור זאת משמעות הביטוי 'נשא את ראשך מעליך' היא אפוא, כפי שהראה מרכוס: פרעה ייתן את דעתו עליך, המלך ישקול מחדש את פסק דינו של האסיר; ראה: D. Marcus, '"Lifting up the Head": On the Trail of a Word Play in Genesis 40', *Prooftexts*, 10 (1990), pp. 21–22. ביאור זה תואם גם את נוסח הפשיטתא: 'נתדרכך פרעה [יזכרך פרעה]'. ראה גם: N.M. Sarna, *Genesis*, Philadelphia, New York and Jerusalem 1989, pp. 278–280; E.A. Speiser, 'Census and Ritual Expiation in Mari and Israel', *BASOR*, 149 (1958), pp. 17–25. פירוש זה, המבקש להשמיט את 'מעליך' מהחלק הראשון של פסוק יט אינו מקובל עלינו. ניתן ליישב את הקושי מבלי לתקן את נוסח המסורה, שגם תרגום השבעים הולך

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

ב. משחקי מילים: לאפשרות של קיום משחק מילים במונחים 'חֹרי' ו'עליון' ראה להלן עמ' 90–91.

חלומות פרעה

1. אנלוגיה – הפרות הרזות בולעות את השמנות, והשיבולים הדקות אוכלות את הבריאות, ופירוש הדבר שתבואנה שבע שנות רעב, שתשכחנה את שבע שנות השבע שקדמו להן (מא, לא).

2. סמלים – שבע הפרות יפות המראה והשמנות ושבע השיבולים הבריאות מציינות שבע שנות שָׂבע גדול; ואילו שבע הפרות רעות המראה ודקות הבשר ושבע השיבולים שדופות הקדים מסמנות שבע שנות רעב. לסמליות נוספת הטמונה במראות של שבע פרות ושבע שיבולים, והקשורה במיתוס המצרי ובדת המצרית, ראה הפרק הבא.

3. חזרה ומשחקי מילים – חזרה על מילה וצליל דומה: המספר 'שבע' חוזר בתיאור החלומות ובפשריהם. המילה 'שֶׁבַע' דומה בצלילה ל'שָׂבָע'. ואילו השימוש במילה 'פָּרוֹת' יכול לציין משחק מילים עם השורש פר"ה, שהוראתו: לשגשג, לגדול.[78]

קיימת אם כן קרבה רבה בין חלומות השרים וחלומות פרעה לחלומות המצריים. הקרבה הזו משתקפת הן במבנה החלומות על חלקיהם השונים והן באסוציאציות הרעיוניות והמילוליות המופיעות בהם, והמקילות את דרך פתרונם.

ד. רישומים מצריים בחלומות

הרקע המצרי ניכר גם ברישומים המצריים המשולבים בחלומות השרים ופרעה. רישומים אלו כוללים יסודות הלקוחים מעולם הדת והמיתולוגיה של מצרים, פרטים הכרוכים בגאוגרפיה ובטבע של ארץ הפרעונים, בתפקידים ובנהלים שנהגו בחצר המלך המצרי ולבסוף במילים ובמונחים מצריים שנשאלו על ידי הסופר המקראי. כבר אמר רבא 'שאין מראים לו לאדם בחלומו לא דקל של זהב ולא פיל הנכנס בקוף המחט',[79] משמע שבחלומו

בעקבותיו. גם אם המובן הבסיסי של הצירוף 'נשא ראש' הוא חיובי, הרי המחבר המקראי עשה בו שימוש אירוני: פעמיים, בפסוקים יג, כ, הביאוֹ במובנו הרווח: לשים לב, ובפעם השלישית הביאוֹ באסוציאציה להוראה אחרת: סחב – שר האופים נושא סלים על ראשו, וכך המלך ישא את ראשו מעליו, כלומר יסחב, יסיר את ראשו מעליו. שימוש במשחק מילים מעין זה – שבו מילה שאיננה נזכרת בחלום קשורה בקשר ענייני לתיאור החלום וכרוכה בפתרון החלום – רגיל במצרים; ראה: לייטך (לעיל הערה 20), עמ' 229–230.

78 הצעה זאת מובאת על ידי הוסר (לעיל הערה 6), עמ' 111. בחלומות פרעה ניתן למצוא משחק מילים נוסף אם מקבלים את ההשערה ששבע השיבולים מסמלות את אל התבואה המצרי Npri (ראה להלן עמ' 77), שבשיכול אותיות הוא rnp.t, היינו: שנה, במצרית.

79 בבלי, ברכות נה ע"ב.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

האדם רואה ממציאות חייו. כך גם בחלומות השרים ובחלומות פרעה מועלים פרטים הלקוחים מעולמם של החולמים.

1. יסודות הלקוחים מעולם הדת והמיתולוגיה

שבע פרות. הצעות שונות הועלו כדי להסביר את טיבן:

א. בתקופה היוונית־הרומית כתבו את המילה המצרית שנה (rnpt) על ידי ציור פרה (*Wb.* II 429). יוזף פֶּרחוֹט ציין שכתיבת המילה בצורה כזאת שייכת לכתב סתרים שהשתמשו בו כבר בתקופת הממלכה התיכונה או החדשה.[80] ביאור זה מתיישב יפה עם זיהוי הפרות בפתרון החלום עם שָׁנים. אולם חולשתו בכך שהוא מבוסס על השלכה לאחור של צורת כתיבה מאוחרת, שאין לה כל אישור בממצאים.[81]

ב. על פי הצעה אחרת שבע הפרות מזוהות עם שבע פרות ושור המופיעים פעמים רבות על כותלי קברים ומקדשים,[82] והקשורים באמונה בעולם הבא. תפקידם הוא לספק לנפטר מזון, כאמור ב'ספר המתים': 'אני יודע את שמות שבע הפרות והשור שלהן, הנותנים לחם ובירה; אשר הם נדיבים לנפשות ["אח'ו"] ואשר הם מספקים מנות יומיות. מי ייתן ותיתנו לי לחם, בירה ואספקה'.[83] תפקיד פרות אלו הולם את שבע הפרות המופיעות בחלום פרעה בהקשר של פוריות ושָׂבָע.[84] אך פֶּרחוֹט כבר הצביע על חוסר התיאום בין מספרן של

80 ראה: J. Vergote, *Joseph en Égypte*, Louvain 1959, p. 57; וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 70; לייטץ (לעיל הערה 20), עמ' 229; השווה: אופכה (לעיל הערה 8), עמ' 229, המציין שֶׁגם בפרסית הפרה מסמנת שנה.

81 לפי מיטב ידיעתנו צורת כתיבה זו של המילה 'שנה' איננה מופיעה במקורות המצריים לפני התקופה ההלניסטית; למראי מקום ראה: F. Daumas, *Valeurs phonétiques des signes hieroglyphiques d'époque Gréco-Romaine*, Montpellier 1988, p. 219, n. 157. להסתייגות ראה: D.B. Redford, *A Study of the Biblical Story of Joseph Genesis 37–50* (VTSup, 20), Leiden 1970, p. 205

82 להמחשה איורית של שבע הפרות והשור, הלקוחה מתוך פפירוס אני מתקופת הממלכה החדשה, ראה: E.A.W. Budge, *The Book of the Dead*, London 1974, p. 480; R.O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, London 1985, pp. 142–143; ראה גם: E.A.W. Budge, *Osiris and the Egyptian Resurrection*, I, New York 1973, p. 399

83 התרגום לקוח מתוך פוקנר (שם), עמ' 137, לחש 148.

84 כך מפרש ינסן (לעיל הערה 10), עמ' 66. יהודה מזהה את שבע הפרות בשבע הפרות של חתחור, המסמלות את שבעה המחוזות שבהם סגדו לאלה; ראה: A.S. Yahuda, *The Accuracy of the Bible*, Kingswood 1935, p. 8. הקושי בדעה זו הוא שאלו מופיעות כשבע נשים שלראשיהן קרני פרה ולא כפרות של ממש. כמו כן נשים אלו עוסקות בדרך כלל בהגדת עתידו של הרך הנולד, עיסוק הרחוק מהתפקיד שממלאות הפרות בחלום פרעה, שעניינו פוריות, שָׂבָע. לשֶׁבע החתחורות ראה: E.A.W. Budge, *The Gods of the Egyptians*, I, New York 1969, pp. 433–434; H. Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*², Berlin and New York 1971, p. 282; W. Helck, 'Hathoren, sieben', idem and W. Westendorf (eds.), *Lexikon der Ägyptologie*, I–VII, Wiesbaden 1972–1989, II (1977), p. 1033

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

הבהמות במקורות המצריים לבין מניינן של הפרות בחלום פרעה: פה שבע ושם שמונה.[85]

ג. דימוי הפרה מקורו, על פי הצעה נוספת, בפרה השמימית, היולדת מדי בוקר את השמש. פרה זו מכונה mḥ.t wr.t (*Wb.* II 122), דהיינו השיטפון הגדול, והיא מגשימה מצד אחד את האוקיינוס הבראשיתי, ה'נון', שהוא המקור למי היאור, ומצד אחר היא מזוהה עם חתחור, אלת הפוריות והאהבה.[86] לפי ביאור זה הפרות העולות מן היאור בחלום פרעה מסמלות את מצבה הכלכלי של ארץ מצרים. הפרות השמנות מציינות את גאות היאור, והרזות – את שפלו. חיזוק להסבר זה ניתן למצוא בספר חלומות ערבי שיש בו, כפי שהראה אקסל וולטן, משקעים מצריים קדומים, ושגם בו מופיעה המסורת של פרות שמנות כסמל לתקופת שגשוג ופרות רזות כציון לתקופה של רעב ובצורת.[87] לכאורה ביאור זה הוא הטוב ביותר, משום שהוא מתאים לנושא החלום, שנות שׂבע ושנות רעב. חסרונו בכך שאין בו פתרון למספר שבע, המשמש מוטיב מרכזי בחלום, אם כי ניתן ליישב גם קושי זה אם נניח ששֶׁבַע הוא מספר טיפולוגי, מספר השלמות (ראה הדיון במספרים טיפולוגיים להלן).

בין שנקבל את ההצעה השנייה ובין שנקבל את ההצעה השלישית לפתרון מוטיב שבע הפרות בחלום פרעה – מוטיב זה, הזר למקרא, ושאיננו מופיע אלא בסיפור יוסף, מתיישב יפה על רקע המסורת המצרית. נוסף על הדוגמאות שהובאו מעולם המיתוס והדת, פרות שכיחות גם בספרות המגיה המצרית בהקשר החיובי של הזנה, הגנה או מרפא: פרה קדושה מופיעה בלחש לדיכוי רעב של ילד; ובלחש אחר, שנועד לריפוי הגוף, מופיעות שבע חתחורות (שבע נשים שבראשיהן קרניים, המייצגות את האלה דמוית הפרה – חתחור).[88]

שבע שיבולים. שבע השיבולים בחלום פרעה מתפרשות גם הן על רקע דת מצרים הקדומה. סימן ההיכר של אל התבואה המצרי, נפרי, הנזכר כבר בכתבי הפירמידות (*Wb.* II 249, 6), הוא שבע שיבולים המופיעות על ראשו או על גופו.[89]

85 פֶּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 56.

86 הצעה זאת הועלתה על ידי הייס; ראה: H.J. Heyes, *Joseph im Ägypten*, Münster 1921; ובעקבותיו: פֶּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 57; השווה: י"מ גרינץ, ייחודו וקדמותו של ספר בראשית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 112; דה סילבה (לעיל הערה 44), עמ' 126. למהות אלה זו ולקשר בינה לבין האלה חתחור ראה גם: C.J. Bleeker, *Hathor and Thoth*, Leiden 1973, pp. 31–35

87 ראה וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 70.

88 קשר בין פרה לבין המספר שבע משתקף גם בחיבורו של פלוטרכוס 'איסיס ואוסיריס': נזכרת שם תהלוכה שהתקיימה ב־23 בדצמבר, ושכונתה החיפוש אחר אוסיריס; בתהלוכה זו הקיפה פרה קדושה שבע פעם את מקדש הליוס. ראה: פלוטרכוס, איסיס ואוסיריס, פרק 52, לפי תרגומו של T. Hopfner, *Plutarch: Über Isis und Osiris*, II, Darmstadt 1967, p. 31

89 ראה: ינסן (לעיל הערה 10), עמ' 66. נפרי זוהה באוסיריס, אל הצמחייה, אשר מת בקיץ, עם עליית מי היאור, ונולד מחדש עם בוא האביב.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

2. רקע גאוגרפי, אקלים, כלכלה וחיי יומיום

גם מי שדוחה את ההנחה שבחלומות פרעה קיימים סמלים הלקוחים מעולם הדת והמיתוס המצריים,[90] יודה שהתמונות העולות בחלומות אלו משולבות היטב בסביבה הטבעית של אזור הדלתה. המראה של פרות המשתכשכות במי היאור אופייני למצרים עד ימינו אלו. המקורות המצריים מעידים שגם בימי קדם נהגו הרועים לבלות חלק מהשנה ברעיית הבקר בביצות הדלתה, שצמחייתן הסבוכה והעשירה הייתה מרעה אידאלי לבהמות.[91] גידול בקר נפוץ היה במצרים בעוד שבארץ ישראל היה גידול הצאן אחד מענפי הכלכלה החשובים.[92] גם תמונת השיבולים הצומחות בסמוך ליאור תואמת את נופה של מצרים – מאז ומתמיד הייתה מצרים ארץ של גידול דגנים וייצוא תבואה. בהתייצבו על שפת היאור ודאי ביקש פרעה להשתעשע בתחביב המקובל על בני האצולה המצרית – ציד עופות ודיג דגים בסבך היאור.[93]

גם הפרטים הבאים המעטרים את חלומות פרעה אופייניים לתנאי האקלים, הכלכלה וההווי של מצרים הקדומה.

שיבולים 'שדופות [רוח] קדים' (מא, ו, כג, כז). תיאור השיבולים כ'שדופות [רוח] קדים', דהיינו שרופות על ידי רוח מזרחית – קשה; המונח רוח קדים, רוח מזרחית, איננו הולם את הספירה המצרית. הרוח המזרחית היא רוח החמסין בארץ ישראל, אבל במצרים הרוח החמה היא הרוח הדרומית. על כל פנים אזכור רוח בהקשר זה מעניין, מאחר שהוא מתיישב יפה עם התפיסה המצרית את גאות הנילוס ושפלו. לפי תפיסה זו הרוח הצפונית מביאה ברכה וגאות, ואילו הדרומית ממיטה יובש ומחסור. ב'נבואות נפרתי', חיבור מצרי מהאלף השני לפסה"נ, מתוארת הסיבה לבצורת במילים אלו: 'הנהר של מצרים ריק [šw] אנשים חוצים את הנהר [מילולית: מים] ברגליהם; האנשים מחפשים מים בשביל האניות להפליג; דרכו [של הנהר] הייתה לגדה והגדה הייתה למים, מקום המים היה לגדה. הרוח הדרומית נלחמת [כלומר עוצרת, חוסמת] ברוח הצפונית [כך ש]בשמים לא תהיה אפילו רוח אחת' (שורות 26–29).[94]

90 ראה למשל: פון ראד (לעיל הערה 36), עמ' 375.

91 השווה פפירוס סַלייֶה I, טור 4, שורות 8–9: R. A. Caminos, *Late Egyptian Miscellanies* (Brown Egyptological Studies, 1), London 1954, p. 307; וראה: E. Erman, *Life in Ancient Egypt*, trans. H. M. Tirard, New York 1971, p. 439

92 י' פליקס, החי של התנ"ך, תל אביב תשט"ו, עמ' 17, 19.

93 תמונה זו הופיעה על כותלי קברי הפקידות המצרית הגבוהה החל בתקופת הממלכה הקדומה והיא רווחה בתקופת הממלכה החדשה, בייחוד בימי השושלת השמונה עשרה: הנפטר הניצב על סירת פפירוס, דג דגים בצלצל וצד עופות על ידי השלכת בומרנג, ולצדו בסירה אשתו וילדיו. ראה: פֶּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 61.

94 לתרגום ראה: ליכטהיים (לעיל הערה 9), א, עמ' 141; N. Shupak, 'The Prophecies of Neferti', הַלוֹ ויַנגר (לעיל הערה 14), עמ' 108; W. Helck, *Die Prophezeiung des Nfr-tj*, Wiesbaden 1970, pp. 20–25

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

לאור תפיסה זו של הרוח הדרומית במקורות המצריים צפוי היה שבתיאור השיבולים במקרא ייאמר כי הן 'שדופות רוח דרומית'. קרוב לוודאי שלפנינו דוגמה נוספת לעיבוד החומר המצרי בידי הסופר העברי ולהתאמתו ללשון העברית ולהווי הארץ ישראלי המקומי. הסופר העברי הוא שהחליף את הרוח הדרומית, רוח החמסין המלווה בענני חול במצרים, ברוח המזרחית, האופיינית לנוף הארץ ישראלי, והמוכרת לקוראיו.

בכל מקרה אין ספק שמראה השיבולים היבשות והשרופות משתלב יפה בתיאור הבצורת במצרים. דעה זו יש לה תימוכין בטרמינולוגיה המשמשת במצרית לציון השדה הסמנטי של רעב. טרמינולוגיה זו, שנחקרה באופן מקיף ויסודי על ידי ז'ק ונדיה,[95] כוללת מילים שמובנן הבסיסי הוא יובש. כך למשל: 'שתי הארצות [מצרים] ביובש [wšr]'.[96] מעניין במיוחד התיאור במצבת סהל (ראה דיון בהמשך), שבו מופיעה מקבילה כמעט מילולית לפסוקנו: 'הזרעים יבשו [wšr]'.[97]

ר ע ב. הכתובים המקראיים אינם מתייחסים לסיבת הרעב במצרים בימי יוסף. מן המקורות המצריים עולה שגורמים שונים יכלו להוביל לרעב, ובהם כוחות הטבע ואזלת יד אנושית. לא כאן המקום להרחיב את הדיבור בנושא זה. לענייננו חשובה העובדה שתופעת הרעב מוכרת הייתה וידועה במצרים מקדמת דנא. על כך מעידים הן המונחים הרבים בלשון המצרית הנוגעים לרעב והן האזכורים הרבים של תופעה זו בכתובות הפרטיות והמלכותיות. ונדיה מנה במחקרו שהוזכר לעיל 30 מונחים המציינים רעב. לתשומת לב מיוחדת ראויה העובדה שחלק ממונחים אלו יש להם מקבילות סמנטיות בתיאור הרעב בסיפור יוסף: הצירוף 'שני / שנות רעב', החוזר בסיפור פתרון חלומות פרעה והגשמתם (מא, כז, ל, לו, נד), מקביל ל־rnpwt ḥḳr במצרית (כאשר ḥḳr, רעב במצרית, יכול להיות מוחלף במונחים נרדפים לו, כגון snb-ib, šwit, ḳsnt); הפסוק 'וַתֵּלַהּ ארץ מצרים וארץ כנען מפני הרעב' (מז, יג) תואם לשימוש במונח gb, חלש, במצרית לתיאור חולשה הנובעת מרעב: gb n ḥḳr (*Wb.* V 161, 9), וכן לביטוי rnpt gb, 'שנה חלשה', 'שנת רעב',[98] ולהופעת 'חלש' בסמיכות ל'רעב' בפפירוס מימי רעמסס השני מהנקרופוליס בתבי, שבו נאמר שהפועלים שובתים מפני שהם 'רעבים' ו'חלשים'.[99]

95 J. Vandier, *La Famine dans L'Égypte Ancienne*, Cairo 1936, pp. 59–97

96 שם, עמ' 73, B, a.

97 שורה 2. לטקסט ולתרגום של מצבת סהל ראה: שם, עמ' 132–139 (קטעים בלבד); P. Barguet, *La stèle de la famine à Séhel*, Cairo 1953; *ANET*, pp. 31–32. התרגום כאן הוא לפי: מ' ליכטהיים אצל הַלו ויַנגר (לעיל הערה 14), עמ' 130–134; לחקר המצבה ראה גם: K. Zibelius, 'Hungersnot Stele', הלק ווסטנדורף (לעיל הערה 84), ג, עמ' 84. השווה את השימוש במילה nsr, להבה, לציון יובש: ונדיה (שם), עמ' 73.

98 ונדיה (לעיל הערה 95), עמ' 77, 79.

99 שם, עמ' 79.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

כבר בפירמידה של אונס, בן השושלת החמישית (2400 לפסה"נ), הפירמידה שבה הופיעו לראשונה כתבי הפירמידות, מצויים תבליטים של אנשי מדבר שחונים, הגוועים מרעב. החל מהשושלת האחת עשרה (האלף השני לפסה"נ) ואילך התפארו בני המעמד העליון בכך שחילקו תבואה לנתינים בעת בצורת: 'כאשר באו שנות רעב [rnpwt ḥḳr] אני חרשתי את כל השדות של חבל האנטילופה [Oryx] עד לגבולו הדרומי והצפוני. אני החייתי את תושביו, סיפקתי את מזונם, לא היה רָעֵב בתוכו. אני נתתי לאלמנה כמו לאשת איש, לא הבדלתי בין גדול לקטן בכל מה שנתתי. אז בא חעפי הגדול [הגאות], אדונֵי החיטה והשעורה וכל הדברים'.[100] הצהרות כאלו חזרו בתקופות מאוחרות יותר: אישה שנשאלה במשפט שודדי הקברים (השושלת העשרים, המאה השתים עשרה לפסה"נ) על מקור כספה ענתה 'אני החלפתי את התבואה... כאשר היה רעב', כלומר היא מכרה את התבואה תמורת כסף.[101]

המסמך הדומה ביותר לסיפור יוסף הוא מצבה מתקופת בית תלמי (המאה השנייה לפסה"נ) שנתגלתה באי סהל, הסמוך לעיר יֵב. הכתובת מספרת על רעב ששרר בארץ בימי פרעה צ'וסר, בן השושלת השלישית (2700 לערך לפסה"נ), וזה תוכנה: בימי צ'וסר נמשך הרעב שבע שנים. המלך קרא לחרטום, החכם אמחותפ,[102] ושאלו לסיבת שפל הנילוס. החכם עיין בספרים הקדושים וסיפר למלך שהאל חנום, שביתו ביֵב, הוא האחראי לזרם הנילוס. חנום נגלה למלך בחלומו והבטיח לשלוח את הנהר בחזרה לארץ היבשה. בתמורה העניק המלך לכוהני האל חנום חבל ארץ באזור האשד הראשון שבנוביה התחתונה.

מקוריותה של כתובת סהל שנויה במחלוקת. רוב החוקרים סבורים שמדובר בטקסט אפוקריפי – זיוף מאוחר ומגמתי מתקופת בית תלמי, שנועד לחזק את מעמד כוהני מקדש חנום ביב[103] או לתת לגיטימציה לסיפוח הפרובינציות הדרומיות למצרים על ידי תלמי החמישי.[104] יש שהרחיקו לכת והצביעו על האפשרות שהחיבור המצרי נכתב בהשראת סיפור יוסף, שהגיע לידי המחבר המצרי באמצעות המושבה היהודית ביֵב.[105] אחרים סבורים

100 כתובת אמני מבני חסן, השושלת שתים עשרה, שם, עמ' 17 (תרגום), 114 (טקסט).

101 לעדויות נוספות על רעב במקורות המצריים ראה: ונדיה (לעיל הערה 95), עמ' 1–79, 99–149; J. Janssen, 'Bemerkungen zur Hungersnot im Alten Ägypten', *Biblica*, 20 (1935), pp. 69–72. למקבילות מצריות לאמצעים שנקט יוסף כדי למנוע את הבצורת – צבירת תבואה באסמים בעת שבע ושבירת שבר בעת רעב – וכן לתפקידים 'אשר על הבית' ו'אשר על האסמים', הכרוכים בפעילות זו ראה: שצ'ופק (לעיל הערה 3), עמ' *129–*301 והערות 14 ו־18 שם.

102 יש הסבורים שהמלך לא התייעץ עם אמחותפ, אלא עם כוהן־חרטום שלו, ראה: ליכטהיים, אצל הַלוֹ וינגר (לעיל הערה 14), עמ' 131, הערה 5; ברגה (לעיל הערה 97), עמ' 16.

103 ליכטהיים (שם).

104 ציבליוס (לעיל הערה 97); ברגה (לעיל הערה 97).

105 ראה: ונדיה (לעיל הערה 95), עמ' 42–44.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

שגם אם מדובר בחיבור מאוחר, הרי הוא מכיל ארכאיזמים המעידים שהוא מושתת על מקור קדום; במילים אחרות, כתובת סהל היא שחזור מאוחר של מקור קדום.[106]

קשה להכריע בשאלה אם מצבת סהל היא עיבוד של אירוע רֵאלי קדום אם לאו, מה גם שהמסורת של שבע שנות רעב מופיעה לא רק במצרים אלא רווחת בספרות המזרח הקדמון. למשל בעלילת גִלגמש מפצירה האלה אִשתר באל אָנו לברוא שור שישמיד את האנושות, ושיביא לשבע שנות בצורת; באוגרית חוזר המוטיב של שבע שנות בצורת כעונש הבא בעקבות מותם או מחלתם של אלים וגיבורים (בעל, אשתר, אקהת וכרת);[107] ובחוזה ארמי מספירה מופיעה קללה שעניינה שבע שנות רעב.[108] רסיסים ממסורת זו מופיעים גם במקומות אחרים במקרא, כגון במל"ב ח, א–ב (השווה שמ"ב כד, יג).[109] אולם גם אם המוטיב של שבע שנות רעב רווח בתרבויות הקדומות הרי דמיונה של מצבת סהל לסיפור יוסף יוצא דופן באופן מפליא. דמיון זה בא לידי ביטוי במכלול פרטים:

א. רעב הנמשך שבע שנים.
ב. התייעצות המלך עם חכם – אמחותפ ידוע כ'חכם'[110] ואילו יוסף מכונה בפי פרעה 'נבון' ו'חכם' (מא, לט).
ג. הכוהנים בעלי זכויות יתר – במצבת סהל המלך מעניק למקדש כוהני חנום חלקות אדמה, וברפורמה שנוקט יוסף לא רק שאדמת הכוהנים נותרת ברשותם אלא שהם פטורים מתשלום מס (מז, כב).
ד. נקיטת צעדים למניעת הרעב או לסיומו.
ה. המלך המצרי חולם חלום אשר מאפשר לו בעקיפין או במישרין להתגבר על הרעב או להביא לקצו.

106 זתה ובעקבותיו: ונדיה (שם); וכן: D. Wildung, *Imhotep und Amenhotep Gottwerdung im alten Ägypten*, München and Berlin 1977, p. 151; טיעוניו של וילדונג משכנעים במיוחד.

107 לדיון בספרות אוגרית ראה: A.S. Kapelrud, ‘The Number Seven in Ugaritic Texts’, *VT*, 18 (1968), pp. 494–499. לדוגמאות מספרות מסופוטמיה ראה: C.H. Gordon, ‘Sabbatical Cycle or Seasonal Pattern?’, *Or*, 22 (1953), pp. 79–81

108 לשון הקללה מספירה: 'שבע שנים יאכל הארבה ושבע שנים תאכל התולעה ושבע שנים יעלה תוי [סוג של מגפה חקלאית] על פני הארץ ולא יצא חציר ולא יראה ירק'. ראה: ויינפלד (לעיל הערה 75), עמ' 123–124.

109 לדעת פידלר בשמ"ב כד, יג מדובר על התגלות שעל גבול החלום; ראה: פידלר (לעיל הערה 7), עמ' 31. לרעיון המעניין שגם חוקי התורה הנוגעים לשנת השבתון, שהיא השנה השביעית, ולשנת היובל, שהיא שבע פעם שבע שנים, מושתתים על סיפור שבע שנות שעבודם של המצריים בתקופת הרעב על ידי יוסף, ושמטרת חוקים אלו להורות לבני ישראל שלא לנהוג כמצרים, ראה: C. Carmichael, ‘The Sabbatical / Jubilee Cycle and the Seven-Year Famine in Egypt’, *Biblica*, 80 (1999), pp. 224–239

110 ראה להלן עמ' 93.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

לסיכום, תופעת הרעב המתוארת בבר' מא תואמת את התמונה העולה מן המקורות המצריים. גם חלק מהמונחים והביטויים הבאים בהקשר זה בכתוב המקראי מקבילים לטרמינולוגיה המצרית שעניינה רעב. אפילו השיטה שנוקט יוסף לפתרון בעיית הרעב – צבירת תבואה באסמים ושבירת שבר – הולמת את הנוהג במצרים הקדומה, כפי שהראינו במקום אחר.[111]

דברי מאפה ונשיאת סל על הראש. שר האופים נושא בחלומו על ראשו שלושה סלים, המכילים דברי מאפה שונים העולים על שולחן פרעה – 'מכל מאכל פרעה, מעשה אֹפה' (מ, יז). הלחם היה מזון בסיסי במצרים, והתפריט כלל מגוון של דברי מאפה. בנושא זה יש לנו שפע של מידע הנשען על מקורות טקסטואליים, איקונוגרפיים ופלסטיים ועל ממצאים ארכאולוגיים של סוגי לחם שונים שנתגלו בקברים.[112] במילון המצרי של ארמן וגרפוב מצוינים 38 סוגי עוגות ו־57 סוגי לחם; בפפירוס הריס הראשון, מימי רעמסס השלישי, נמנים כ־30 סוגי לחם, ואילו באונומסטיקון השייך לתקופה הרעמססית מפורטים 40 מינים של דברי מאפה.[113] דוגמאות למקצת דברי מאפה אלו: לחם פיתה העשוי ממים וקמח, כיכרות לחם מחורצות (אולי כדי לשים בתוכן מנה נלווית, כגון שעועית או ביצה), לחם שטעמו שופר על ידי תוספת של שמן, חלב או ביצים או שהומתק על ידי פרי, דבש או מחית תמרים. גם צורות הלחם היו רבגוניות – חצי סהר, משולש, חרוט, מרובע, עיגול ודמויות של בעלי חיים. וכן מגוונות היו דרכי הכנתם של דברי המאפה – אפייה בטבון או בתבניות חומר, טיגון וכו'. התיאור המוחשי ביותר של הכנת דברי מאפה מופיע בקברו של רעמסס השלישי.[114] אין פלא אפוא שאספקת ארמון המלך כללה כמות עצומה של תבואה. ידוע למשל שהאספקה היומית של הארמון במוף בימי סתי הראשון (המאה השלוש עשרה לפסה"נ) כללה 100–180 שקי שעורה ו־2,000–4,000 כיכרות לחם.[115]

המנהג של נשיאת דברים על הראש אופייני גם הוא למצרים הקדומה, אם כי כמובן איננו ייחודי לה, ולא היה מצוין כאן אלמלא היה משתלב יפה ביותר הפרטים השייכים לרקע המצרי. באיקונוגרפיה ובפיסול מופיעות דמויות רבות, בייחוד משרתות צעירות,

111 ראה לעיל הערה 101; ינסן (לעיל הערה 10), עמ' 71–72.

112 מקצת מן המחקרים שפורסמו בנושא זה: W. von Wreszinski, 'Bäckerei', *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 61 (1926), pp. 1–15; H. Wilson, *Egyptian Food and Drink*, Aylesbury 1988, pp. 11–19; S. Ikram, 'Food for Enternity, What the Egyptians Ate & Drank, Part II', *KMT*, 5 (1994), pp. 56–57; S. Delwan, 'Bread', Redford (above n. 60), pp. 196–198, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

113 A.H. Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastica*, II, Oxford 1947, pp. 228*–233*. השווה: פְּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 37; R. Hannig, *Die Sprache der Pharaonen: Grosses Handwörterbuch Deutsch-Ägyptisch (2800–950 v. Chr.)*, Mainz 2000, pp. 234–237, 470–472, 759–760

114 לאיור ראה: ארמן (לעיל הערה 91), עמ' 191.

115 ראה: B.J. Kemp, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*, London 1989, pp. 222–223

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

הנושאות דברים על ראשיהן. לפנינו אפוא פרט נוסף השייך לחיי היומיום במצרים הקדומה.

גידול גפן וייצור יין. המוטיב המרכזי בחלומו של שר המשקים הוא גפן פורחת שפֵּרותיה מבשילים, והחלום בא אל קצו כאשר החולם סוחט ענבים לכוסו של פרעה. גם בחלום זה משתקפת יפה המציאות המצרית, והפעם היא כרוכה בגידול גפנים ובייצור יין, שנהגו במצרים החל מתקופת הממלכה הקדומה. בייחוד התפתחה תעשיית היין בתקופת הממלכה החדשה, ואמנם באונומסטיקון של אמנמאופ, השייך לתקופה זו, נמנים שמונה מונחים ליין, ומצוין שקיימים חמישה מונחים נוספים, המפורטים ברשימת מנחות מתקופה הממלכה הקדומה.[116] מגוון המונחים הקשורים ליין מעיד על חשיבותו של משקה זה במצרים הקדומה. ואילו ההיקף הגדול של ייצור היין במצרים מומחש בפפירוס הריס, מימי רעמסס השלישי, שבו נמנים 433 כרמים שהיו שייכים למקדשי תבי. מלבד אזור תבי שבדרום ידוע על כרמים גם באזור הדלתה שבמצרים התחתונה ובנאות המדבר שבמערב.

היין היה משקה יקר, ולפיכך שתייתו הייתה זכות שנפלה בחלקם של בני המעמד הגבוה. לעתים קרובות מופיעות בקברים סצנות של הכנת יין או שתייתו כסמל לחיים טובים. נושא שכיח אחר בקברי אצילי תבי הוא תיאור משתאות ובהם שיכורים מקיאים.

היין נחשב מנחה בעלת ערך למתים, והיה המשקה הקדוש של האלים והמלכים. היין נקשר בעיקר לאלים הבאים: אוסיריס, שכונה 'אדון היין', ואשר היין זוהה עם דמו והענבים עם תחייתו; חתחור, שנחשבה ל'גבירת השכרות'; אל המדבר סת, שנערץ באזור גידול הכרמים בנאות המדבר, ושנתפס כמי שהעניק לאנושות את היין; ואפילו תחות, אל החכמה, מופיע כ'אדון היין'. פניות המלכים לאלים למילוי בקשות שונות (כגון הבטחת כס המלוכה, הענקת כוח או מתן אדמות) לוו בנסך יין, וכך היה היין לאמצעי לחיזוק הקשר בין המלכים המצריים לאליהם.

שתיית היין והקרבתו כנסך היו אם כן חלק מהווי חצר המלך המצרי, וכך גם הפרטים שיידונו בסעיף הבא.

3. משרות בחצר המלך

שניים מנושאי המשרות בחצר המלך – שר המשקים ושר האופים – הם גיבורי זוג החלומות הראשון בסיפור יוסף. יש להניח כי תפקידים אלו היו קיימים בכל חצרות המלכים במזרח התיכון הקדום. השאלה העומדת לפנינו היא: האם התיאורים בבר' מ מכילים מאפיינים הקושרים משרות אלו לחצר המלכים הפרעונים דווקא?

116 גרדינר (לעיל הערה 113), עמ' *235–*236. פו, שערך לאחרונה מחקר מקיף על תרבות היין במצרים, מנה תשעה מונחים ליין. לשיטתו רק חמישה מהם מציינים סוגי יין שונים, והיתר הם מונחים המציינים יין באופן כללי. ראה: M.C. Poo, *Wine and Wine Offering in the Religion of Ancient Egypt*, London and New York 1995. לגידול גפנים וייצור יין במצרים ראה גם וילסון (לעיל הערה 112), עמ' 27–32; איקרם (לעיל הערה 112), עמ' 58–59.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

שר המשקים. המונח המקביל, wb3 במצרית, נגזר מהפועל wb3, לפתוח, המסומן באידאוגרם של מכשיר לניקוב חרוזים (Gr. U26). לציון שם התואר, המופיע החל מימי הממלכה התיכונה, נוסף לעתים מגדיר של כד יין או בירה (*Wb.* I 292). המשמעות המילולית של wb3 היא אפוא: 'זה שפותח (את כד היין או הבירה)'. מאחר שבפפירוס ליידן 348 (ורסו, טור 10, שורה 5) מופיע הצירוף wb3 dp irp, כלומר 'wb3 טועם יין', החוקרים מניחים שתפקיד ה־wb3 כלל בין היתר את פתיחת כד המשקה וטעימתו לפני הגשתו לשולחן המלך.[117] ידוע על wb3 שונים ששירתו בחצר המלך, אך התואר המקביל לשר המשקים בסיפור יוסף הוא כנראה wb3 n swt, 'המשקה של המלך' (*Wb.* I 292, 3, 5, 6), או wb3 stp-s3, 'משקה הארמון'.[118]

בתיאור חלום שר המשקים בולט פרט יוצא דופן, והוא סחיטתו את הענבים לכוס פרעה (מ, יא). לפי מיטב ידיעתנו ייצור היין נעשה על ידי דריכת ענבים ברגליים ולא על ידי סחיטתם בידיים. אפשר כמובן לייחס פרט זה לגוון הדמיוני של החלום, אבל ייתכן שמדובר פה בשירות מיוחד שזכה לו המלך. הנחה זו מתאשרת על ידי שם התואר הנלווה לעתים ל־wb3 בכתובות המצריות (בעיקר בתקופת השושלת השמונה עשרה) והוא w^{c}b ^{c}wy, 'נקי כפיים' (*Wb.* I 281, 16).[119]

מן הממצאים האיקונוגרפיים עולה ששר המשקים המצרי לא היה רק אחראי למשקאות המלך, אלא גם השגיח על הכנת משקאות וסעודות מלכותיות. בקבר צ'חותי שמימי חאתשפסות הוא מתואר כמפקח על כמות גדולה של כלי מאכל ומשרתים המכינים משקאות.[120] בתקופת הממלכה החדשה מעמדו התחזק, והוא שימש הן במשרות כהונה שונות והן בתפקידים מדיניים חשובים, כגון יועץ המלך, המזכיר המלכותי ובן לוויה למלך במסעותיו הצבאיים.[121] חשיבותו גברה בייחוד בתקופה הרעמססית – אז מונה ישירות על ידי המלך לאחראי לביצוע פרויקטים מיוחדים, כגון קבורה מלכותית, פיקוח על בניית

117 ראה: A. H. Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies*, London 1954, p. 137. לתרגום ראה: קמינוס (לעיל הערה 91), עמ' 498, 500. והשווה: פָּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 36. לתפקידו של ה־wb3 בחצר פרעה ראה גם: גרינץ (לעיל הערה 86), עמ' 104–105; גרדינר (לעיל הערה 113), א, עמ' 43*–44*; W. Helck, *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reichs*, Leiden and Köln 1958, pp. 269–276; לאזכוריו בתקופת הממלכה התיכונה והחדשה ראה גם: W. A. Ward, *Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom*, Beirut 1982, pp. 702–706; J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, I–V, London 1988 (1905), V, p. 51

118 הניג (לעיל הערה 113), עמ' 872.

119 גרדינר (לעיל הערה 113), א, עמ' 43*.

120 N. de G. Davies, 'Teḥuti: Owner of Tomb 110 at Thebes', *Studies Presented to F. Ll. Griffith*, [Egypt Exploration Society], London 1932, p. 285, pl. 44b

121 השווה למשל: דייוויס (שם), בייחוד עמ' 281, 283; וכן מצבת קברו של מנתו־ייוי, שר המשקים של אמנחותפ השני (K. Sethe, *Urkunden der 18. Dynastie*, IV, Leipzig 1930, pp. 1466–1467) ושל עמיתו נפר־פרת־רע (שם, עמ' 1020, שורה 7 ואילך).

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

מבנים שונים בנוביה ועל כריית טורקיז בסיני וייצוג המלך במשפט שודדי הקברים (בימי רעמסס התשיעי).[122] בתקופה זו הופיע שר המשקים פעמים רבות בראש רשימת הפקידות המלכותית.[123]

שר האופים. המצרים הצטיינו כאמור בהכנת דברי מאפה, ולפיכך אין זה מפתיע שהיו במצרים אופים מסוגים שונים, בעלי תארים בהתאם למומחיותם.[124] החל מתקופת הממלכה הקדומה נקרא אופה סתם – rtḥ (*Wb.* II 459,13), ומאוחר יותר, בתקופת הממלכה התיכונה, הפך הכינוי ל־rtḥty (*Wb.* II 459,14).[125] האידאוגרם המסמן את המונח הוא כנראה מכשיר להוצאת לחם מהתנור (Gr. U31).

מומחים לאפיית דבר מה נקראו החל מתקופת הממלכה החדשה ps, שם תואר שנגזר מהפועל psi, לבשל (*Wb.* I 552).[126] למשל ps šᶜ.t הוא 'אופה של עוגות'. לעתים psi מתחלף ב־irw, שמשמעותו: עושה, למשל irw bit, 'עושה לחם (מסוג) bit'.[127] התואר המקביל לשר האופים בסיפור יוסף יכול להיות במצרית imy rᶜmr imy r ḥtmti, כלומר 'אשר על המאפייה של חצר המלך', או ḥry rtḥtyw, דהיינו 'עליון האופים', 'אופה אמן'.[128]

שר האופים היה אחראי להספקת מגוון מוצרי הלחם הן לצורכי שולחן המלך וארמונותיו והן לצורכי פולחנם של האלים (במקדשים) ושל המתים (באמצעות כוהני המתים).[129]

לסיכום, מלאכת האפייה הייתה מפותחת מאוד במצרים וכללה עשרות סוגים של דברי מאפה. אף גידול כרמים וייצור יין היו ידועים במצרים מקדמת דנא, ובייחוד שגשגה תעשיית היין בתקופת הממלכה החדשה. יתר על כן, היין היה משקה יקר ובעל ערך; הוא נתפס כמשקה אלים ומלכים, והמלך נהג לנסכו לאלים כ'תמריץ' למילוי בקשותיו. על רקע זה מתבהרת חשיבותן של משרות שר המשקים ושר האופים בחצר המלך המצרי. לעתים קרובות היו לבעלי משרות אלו ובייחוד לשר המשקים סמכויות שחרגו ממסגרת תפקידם הספציפי, בעיקר בתחום המנהל המדיני. ייתכן שפרט זה נרמז בפסוק א בפרק מ:

122 A. H. Gardiner, T. E. Peet and J. Černý, *The Inscriptions of Sinai*, I, London 1952, no. 302; II (1955), p. 194; ברסטד (לעיל הערה 117), ג, עמ' 212–213, § 496; להשתתפותו בחקירת שוד קברים ראה: פפירוס אבוט, לוח 1, 5; תרגום ראה: ברסטד (שם), ד, עמ' 253, § 511.

123 כך למשל בוואדי חממאת, כתובת 12, שורה 13, ראה: M. M. Couyat and P. Montet, *Les inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques du Ouâdi Hammâmât*, Caire 1912, p. 37, וכן בפפירוס הריס I, טור 76, שורה 5 (W. Erichsen, *Papyrus Harris I*, Bruxelles 1933, p. 92). השווה: K. Kitchen, *Ramesside Inscriptions: Historical and Biographical*, V, Oxford 1983, p. 17, line 5; p. 18, line 5

124 ראה: פְּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 37.

125 וורד (לעיל הערה 117), § 860.

126 השוה: גרדינר (לעיל הערה 113), א, עמ' *64–*65.

127 גרדינר (שם), עמ' *65.

128 הניג (לעיל הערה 113), עמ' 127.

129 W. A. Ward, 'Egyptian Titles in Genesis 39–50', *Bibliotheca Sacra*, 114 (1957), pp. 44–45

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

'חטאו משקה מלך מצרים והאפה לאדניהם מלך מצרים', שכן 'חטא' בבואו בלשון המקרא בהתייחסות למושא אנושי מובנו לעתים קרובות להתנקש, למרוד במישהו.[130] לאור כל זאת יש להניח שגם משרות שר המשקים ושר האופים נמנות עם היסודות והמשקעים המצריים המשולבים בסיפור יוסף.

4. מספרים טיפולוגיים

באוספי החלומות המצריים מצויים חלומות על מספרים,[131] ובהם חלום שעניינו המספר שבע: '[החולם על] שבע – ינזפו בו'.[132] אבל לא מצאנו באוספים אלו חלומות שבהם מופיעים מספרים המתייחסים לעצמים (כשבע הפרות ושבע השיבולים בסיפור יוסף), ואשר משמשים מונח מפתח בפתרון החלום.

עם זאת חשובה לענייננו העובדה שהמספרים שלוש ושבע נתפסו במצרים הקדומה כמספרים טיפולוגיים. הם היו בעלי חשיבות רבה בעיקר במעגלי המגיה, הרפואה, הפולחן והמיתוס, אותם תחומים שלעיסוק בחלומות הייתה זיקה אליהם. להלן מספר דוגמאות לשימוש במספרים שלוש ושבע כמספרים טיפולוגיים במעגלים אלו.

שבע הוא המספר החביב ביותר או אחד החביבים ביותר על המצרים: יש ליטול שבע אבנים כתרופה; שבע פעמים יש לחזור על לחש קסם או לבצע טקס מגי מסוים; שבע מידות הן גודלו של קוף אלוהי או של יצור אגדי אחר; באגדות מישהו מחפש משהו שבע שנים; הנפטר פוגש בעולם הבא שבע פרות ושור; שבעה עקרבים ליוו את איסיס בנדודיה בדלתה; העולם התחתון הוא בעל שבעה שערים; ושבע חתחורות (נשים שבראשיהן קרני פרה, והמייצגות את האלה חתחור) מנבאות באגדה את עתידו של הרך הנולד.

גם המספר שלוש היה קדוש במצרים. שלישיית האלים הבראשיתית, אוסיריס, איסיס והורוס, מהווה את הדגם הבסיסי של משפחות האלים המצריות, שנוצרו שוב ושוב לאורך ההיסטוריה המצרית. המספר שלוש הוא בעל חשיבות מיוחדת בפולחן – עבודת האל התנהלה בהתאם לחלוקת היום לשלושה זמנים, בוקר, צהריים וערב: שלוש פעמים ביום טיהרו הכוהנים את עצמם, התפללו והקריבו קרבנות לאל. כמו כן נהגו לחזור על פעולות מגיות שונות שלוש פעמים.[133]

130 שאול, המבקש 'להמית את דוד', נתפס כחוטא 'בעבדו בדוד' (שמ"א יט, ד–ה; השווה: שם כו, כא). גם שמעי בן גרא, שקילל את דוד ואיחל לו שאבשלום בנו ימלוך תחתיו (שמ"ב טז, ה–יב), נחשב כמי ש'חטא' לדוד (שם יט, כא). ואילו חזקיה מלך יהודה, שמרד בסנחריב מלך אשור, מתייחס למעשהו כ'חטא' בפנייתו אליו (מל"ב יח, ז, יד).

131 השווה הקטע בפפירוס קרלסברג, XIII a, 2 ואילך שבו מופיעים חלומות על מספרים ופשרם, ראה: וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 80–81.

132 פפירוס קרלסברג, XIII a, 2, 1, ראה: שם.

133 לדוגמאות נוספות לשימוש טיפולוגי במספרים שלוש ושבע במצרית ראה: בונה (לעיל הערה 84), עמ' 873–875; K. Sethe, *Von Zahlen und Zahlworten bei dem alten Ägyptern*, Strassburg

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

גם במקרא המספרים שלוש ושבע הם מספרים טיפולוגיים. המספר שלוש מציין בדרך כלל פעולות החוזרות שלוש פעמים: אהרן מצטווה לברך את העם ברכה משולשת (במ' ו, כב–כו); שלוש פעמים קורא ישעיה בהקדשתו 'קדוש' (יש' ו, א–ג); ושלוש פעמים גוהר אליהו על גופת הנער המת (מל"א יז, כא). שלוש משמש גם בספירה הדתית והפולחנית: האל מציע לדוד שלוש פורענויות שמהן עליו לבחור אחת (דה"א כא, ט–יד); שלוש פעמים בשנה העם עולה לרגל לירושלים – בפסח, בשבועות ובסוכות.

תפוצת המספר שבע במקרא עולה על זו של שלוש. שבעה פרקי זמן מדגישים את חשיבותו של אירוע: שבעה ימים אוכלים מצות ויושבים בסוכה, שבעת ימי הבריאה, שבעה ימי אבל (על יעקב – בר' נ, י; על שאול ובניו – שמ"א לא, יג), שבעה ימי חתונה (שופ' יד, יב); כל שנה שביעית היא שנת שבתון, ושבע פעם שבע שנים – שנת יובל. המספר שבע בא גם בזיקה לענייני פולחן וקדושה: המת מטמא שבעה ימים (במ' יט, טז); וזכריה רואה בחזונו מנורה ובה שבעה נרות (זכ' ד). במקרא כמו במצרים המספר שבע חוזר שוב ושוב בענייני נס ומגיה: שבע פעמים מקיפים את העיר יריחו עד לנפילתה; שבע פעמים רוחצים בנהר לריפוי ממחלה (מל"ב ה, ט–י) ועוד.[134]

את הופעת המספרים שלוש ושבע בחלומות השרים ובחלומות פרעה ניתן להסביר אפוא הן על רקע התרבות המצרית והן על רקע המקרא. אף על פי כן אנו סבורים שגם את המספרים האלו יש להסביר לאור המסגרת המצרית ולא העברית; בייחוד בבואם בצירופים הייחודיים של שבע פרות ושבע שיבולים, הכרוכים בדת המצרית ובאמונה המצרית, ושאינם נזכרים בשום מקום אחר במקרא.

5. מונחים מצריים (לפי סדר הופעתם בכתובים המקראיים)

גם המתכחשים לקיומם של רישומים וגוונים מצריים אותנטיים בבר' מ–מא אינם יכולים לחלוק על העובדה שהסיפור מתובל במילים מצריות, שהסופר העברי שאל ושילב בסיפורו בתעתיק עברי:

פרעה. הוא תעתיק של המונח המצרי פר־עא (pr ꜥ3), 'הבית הגדול'. פר־עא ציין במקור את ארמון המלך אך החל מימי תחותמס השלישי, בן השושלת השמונה עשרה (המאה החמש עשרה לפסה"נ), הפך לכינוי למלך מצרים.[135]

1916, pp. 33–38

134 למספרים טיפולוגיים במקרא ראה: גב"ע צרפתי, 'מספר', אנציקלופדיה מקראית, ה, טורים 181–185; L. Stalnaker, *Mystic Symbolism in Bible Numerals*, Philadelphia 1952; על המספרים שלוש ושבע ראה: שם, עמ' 31–40, 53–119.

135 מקובל ומוסכם בקרב החוקרים שהשימוש בכינוי פרעה במקרא משקף מנהג מצרי מקורי. לצורות השימוש השונות במקרא, המקבילות לשלבי התפתחות התואר במצרית, ראה: נ' שצ'ופק, 'פרעה', האנציקלופדיה העברית, כח, טור 409; פְּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 45–48.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

חֹרִי. שר האופים נושא על ראשו 'שלשה סלי חֹרִי' (מ, טז). המונח חֹרִי מופיע רק עוד פעם אחת במקרא, בכתיב מלא, חוֹרָי; וזאת בתוכחה על מצרים המשובצת גם היא ברישומים מצריים: 'ובֹשו עֹבדי פשתים שריקות וארגים חורָי' (יש' יט, ט).[136] 'חורָי' מקביל ל'פשתים שריקות', פשתים סרוקות, ולפי ההקשר יש להניח שמדובר בסוג של סיבים, חוטים או אריג. פירושים מפירושים שונים הוצעו לביאור המונח הסתום 'סלי חֹרִי', להלן ההצעות העיקריות:

א. המונח, המציין את תכולת הסל, נגזר משורש חו"ר, ומשמעו: להיות חִוֵּר, לבן, והוא כינוי ללחם – לחם לבן ומשובח העשוי מקמח חיטה.[137] פירוש זה תואם את התרגומים (השבעים: 'מאפה'; הפשיטתא: 'לחם לבן'; עקילס: 'קמח חיטה', ובדומה הוולגטה והתרגום הירושלמי) ומאושר על ידי הממצא באבלאית שהובא על ידי מיטשל דהוד.[138] באבלאית המילה ḫa-ri מציינת כנראה לחם העשוי מקמח לבן. מנפרד גרג הראה לאחרונה שהמונח המקביל במצרית הוא ḥr.t, המופיע בתקופת הממלכה החדשה ואולי כבר בתיכונה.[139] ייתכן שמונח זה חדר למצרית מן השמית ואולי מדובר פה במטבע לשון בין־לאומי, המשותף לשמית ולמצרית. הסבר זה הולם גם את 'חורָי' בקטע מיש' יט אם נקבל את הצעת ה־BDB, המפרש את 'ארגים חורָי': 'אורגים אריג לבן' (weaving white stuff).[140]

ב. המונח חֹרִי מציין את צורת הסל; הוא נגזר משורש חר"ר, ומשמעו: לעשות חורים, כלומר סלים מחוררים או סלים העשויים מעשה קליעה. ביאור זה מאושש על ידי הלשון הערבית.[141] פירוש זה מתאים גם ליש' יט, ט, שבו 'חורָי' היא

136 לשיטתנו מדובר בבר' מ וביש' יט במונח זהה; לחילופין בין 'חֹרִי' ל'חוֹרָי' ראה: GKC, § 86, i והשווה: BDB, p. 301. יש הסבורים ש'חֹרִי' בבר' מ, טז הוא יחידאי, ראה: וסטרמן (לעיל הערה 36), עמ' 72; KBL, p. 333; רדפורד (לעיל הערה 81), עמ' 49.

137 כך מפרשים רמב"ן, ראב"ע וסקינר בפירושיהם לבר' מ, טז, וכן BDB, עמ' 301, ו־KBL, עמ' 333.

138 M. Dahood, 'Eblaite ḫa-rí and Genesis 40, 16 ḥōrî', *Biblische Notizen*, 13 (1980), pp. 14–16; גם באבלאית משמעות המילה איננה ברורה, אך דהוד מסבירה לפי ההקשר.

139 M. Görg, 'Ein eblaitisches Wort in der Josephserzählung?', *ibid.*, pp. 29–31. גרג מציין שהמונח מופיע ברשימת מאכלים שהוכנו לכבוד פרעה בפפירוס אנסטזי IV, טור 13, שורה 12 'לחם ḥr.t מקמח ṯrt [סולת]', ואולי גם בטקסט בלתי ברור מימי תחותמס השלישי המוזכר ב־*Wb.* III 130,22; השווה: R. Hannig, *Die Sprache der Pharaonen: Grosses Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800–950 v Chr.)*, Mainz 1997, p. 556

140 BDB, p. 301; GKC, § 86, i. לדעת וסטרמן קיים קושי בפירוש זה, מאחר שלא ייתכן ש'חֹרִי' בפסוק טזb מציין את תוכן הסל, המופיע גם בפסוק הבא אחריו יזa 'מכל מאכל מעשה פרעה'. ראה: וסטרמן (לעיל הערה 36), עמ' 77. הסתייגות זו מופרכת בנקל לאור דוגמאות אחרות במקרא שבהן הפרט קודם לכלל; השווה למשל: בר' א, כא; שמ' כב, ט.

141 כך מפרשים רש"י, רשב"ם, רד"ק, ספייזר ווסטרמן בפירושיהם לבר' מ, טז.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

צורת הרבים, דהיינו חורים, ו'אֹרגים חורָי' מובנו עוסקים במלאכת קליעה, אורגים רשתות.[142]

שתי ההצעות לביאור חֹרי מתקבלות על הדעת. אולם מאחר שפרקים מ–מא בספר בראשית ופרק יט בישעיה הם בעלי רקע מצרי, נראית לנו ההצעה הראשונה סבירה יותר. המונח חרי משמעותו אם כן לחם לבן, לחם משובח, מונח שהיה קיים גם במצרית. אם הנחה זו נכונה אזי ייתכן שבקטע טמון משחק מילים נוסף, המבוסס על שתי מילים בעלות צליל דומה במצרית – ḥrt 'סוג לחם' ו־ḥry 'עליון', שם תואר נִסְבֶּה הנגזר ממילת היחס ḥr, 'על'. המילה הראשונה משתקפת בכתוב המקראי במילה 'חֹרי' ואילו השנייה במילה 'עליון' (מ, יז) ובמילת היחס 'על', החוזרת פעמים רבות בחלום שר האופים ובפשרו: 'שלֹשה סלי חֹרי על ראשי' (מ, טז); 'ובסל העליון [...] מעל ראשי' (מ, יז); 'ראשך מעליך [...] ותלה אותך על עץ ואכל העוף את בשרך מעליך' (מ, יט). ייתכן אם כך שהמחבר העברי עשה כאן שימוש אירוני בשתי מילים מצריות שצלילן קרוב אך מובנן שונה.

יאֹר. המונח המצרי הוא itr (*Wb.* I 146,10ff.), שמשמעותו נחל. המונח מופיע החל מתקופת הממלכה הקדומה, והאטימולוגיה שלו איננה ידועה.[143] החל מהשושלת השמונה עשרה נשמטת ה־t, ובקופטית נכתבת המילה ⲉⲓⲟⲟⲣ.[144] הכתיב המאוחר הזה משתקף במילה יאֹר במקרא, המופיעה כאן בדרך כלל ככינוי לנילוס.[145] בלשון המצרית היה קיים מונח נוסף לציון הנילוס בשעת גאות – חעפי. חעפי, שהפך לאל, תואר כדמות אנדרוגינוס בעל זקן, שדיים וכרס; לעתים גופו מכוסה בקווי זגזג כחולים, המסמלים מים, ועל ראשו מתנוססים מנחות או צמחי מים. האל חעפי אמנם לא נזכר בסיפור חלומות פרעה. אולם תפקידו כאחראי לגאות הנילוס נרמז אולי בציון המקום שבו מתרחשים החלומות: ב'חלֹמי הנני עֹמד על שפת היאֹר' (מא, יז; השווה מא, א). בהקשר זה מעניין לציין שגם הביטוי 'על שפת היאֹר' מופיע כלשונו במצרית: ḥms ḥr spt itrw – 'מי ייתן ותשב על שפת היאר!'.[146]

142 השווה: GKC, § 87, g. יהודה מציע להבין 'חֹרִי' כנגזר מ'חארו' (Ḥ3rw), כינוי במצרית לארץ ישראל–סוריה, ארץ החורים. ראה: A.S. Yahuda, *The Language of the Pentateuch in Its Relation to Egyptian, with a Hieroglyphic Appendix*, I, London 1993, pp. 91–92. על פי הצעה זאת 'סלי חֹרִי' הם סלים העשויים בסגנון חורי או יבוא מח'ארו (ארץ החורים במצרים). לדברי יהודה כך נהגו המצרים בתקופת הממלכה החדשה לכנות מוצרים שהובאו מאזור זה.

143 רדפורד טוען שמובנה הבסיסי הוא: עונתי, ראה: רדפורד (לעיל הערה 60), ב, עמ' 550.

144 צ'רני (לעיל הערה 45), עמ' 48.

145 להוציא איוב כח, י, ששם 'יאֹרים' הם פלגי מים הנובעים מהאדמה, ודנ' יב, ה–ז, ששם 'יאר' מופיע ככינוי לנהר החידקל.

146 פפירוס אנסטזי I, טור 3, שורה 8. ראה: A.H. Gardiner, *Egyptian Hieratic Texts*, I, Leipzig 1911, p. 18; H.W. Fischer-Elfert, *Die satirische Streitschrift des Pap. Anastasi I*, Wiesbaden 1986, p. 37, line 109

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

אחו. המונח מופיע פעם נוספת במקרא בתקבולת לגומא, פפירוס: 'היגאה גֹּמא בלא בִצה, ישגה אחו בלי מים?' (איוב ח, יא). לפי ההקשר אפשר להניח שהמושג מציין צמחייה כלשהי. ואמנם פֶּרחוֹט הראה שהמונח שאול ממצרית, שבה המילה 3ḥy (*Wb.* I 18,8), המופיעה החל מתקופת הממלכה החדשה, מציינת אדמת ביצה או סבך של פפירוס (fourre de papyrus).[147] פרות הרועות באחו ומשתכשכות במי הביצה של היאור הן תמונה המוכרת למבקר במצרים גם בימינו אלו.

גם המונח חרטומים הוא מונח מצרי, אבל לו יוקדש פרק נפרד.

ה. חרטומים ופותרי חלומות

אחד מסוגי החלומות שהיו ידועים במזרח התיכון הקדום הוא חלומות סמליים, עמומים. סוג זה של חלומות, המצריכים פתרון, הביא להיווצרות מעמד של פותרי חלומות מקצועיים. כך במסופוטמיה קיימים היו בצד פותרי חלומות נגישים או לא מקצועיים (כגון אחות או אם), פותרי חלומות מקצועיים – הבארו והשאילו;[148] ובמצרים היו אלו החרטומים (ẖry ḥb ḥry tp במצרית, ראה להלן), ששמם הלך לפניהם בעולם העתיק עד שאפילו מלכי אשור מצאו לנכון להעסיק אחדים מהם בחצר מלכותם.[149] לעומת זאת בישראל, לפחות לפי עדות המקרא, לא היו פותרי חלומות מקצועיים.[150] החרטומים, שפרעה ביקש להסתייע בהם בפתרון חלומותיו על פי המסופר בבר' מא, היו אם כך מוסד מצרי מובהק.

החרטומים שבים ומופיעים בקטעים אחרים במקרא שהם בעלי רקע מצרי. בפרשת מכות מצרים הם מפליאים לעשות מעשי קסם בתחרות עם משה ואהרן (שמ' ז, יא, כב;

147 מונח זה מתאר בין היתר את חורשות חמיס (Khemmis), שבהן הסתירה איסיס את הורוס מפני סת. לדיון מקיף באחו ראה: פֶּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 59–66, ושם המקורות המצריים הנוגעים לעניין. המילה מופיעה גם באוגריתית (aẖ šmk' בעלילת בעל, לוח 76: II, שורה 9) ובכתובות ארמיות מספירה במאה השמינית לפסה"נ.

148 ראה: אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 221–225; A. L. Oppenheim, 'Mantic Dreams in the Ancient Near East', G. E. von Grunebaum and R. Caillois (eds.), *The Dream and Human Societies*, Berkeley and Los Angeles 1966, p. 350

149 באכדית מכונים החרטומים ẖartibi. השימוש במונח המצרי מראה שלא היה בנמצא מקצוע זהה במסופוטמיה. ה־ẖartibi מופיעים במקורות מימי אשורבניפל ואסרחדון (המאה השמינית–השביעית לפסה"נ): בלוח מימי אשורבניפל מופיעות שתי קבוצות של ẖartibi יחד עם סופרים מצריים בקרב 'כוהנים־קוסמים, רואים [barū], סופרים [...] מגרשי דיבוקים ורואים בציפורים'; ואילו ברשימת שלל ממצרים של אסרחדון, הם נמנים בין רופאי בהמות, סופרים, בוני אניות וזמרים. ראה: אופנהיים (לעיל הערה 7), עמ' 238; גנוס (לעיל הערה 33), עמ' 49.

150 משמ"א כח, ו אמנם אפשר ללמוד שהייתה קיימת שאילה באל באמצעות חלום, אבל לא נזכרו אנשי מקצוע שמלאכתם בכך. עם זאת ייתכן שהשימוש בשורש שא"ל בפסוק זה מרמז לקיומם של אנשי מקצוע גם בישראל מאחר שבמסופוטמיה פותרי חלומות מקצועיים מכונים בין היתר šā'ilu.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

ח, ג, יד–טו; ט, יא). במקום אחד בלבד הם נזכרים שלא בהקשר מצרי – בסיפור דניאל, שבו המונח חרטומים נשאל לתאר תפקיד דומה בחצר מלך בבל (דנ' א, כ; ב, ב, כז). בקטעים אלו המונח חרטומים מקביל או בא בסמוך ל'חכמים' (בר' מא, ח; שמ' ז, יא; דנ' ב, כז),[151] ל'מכשפים' (שמ' ז, יא; דנ' ב, ב) או ל'אשפים' (דנ' א, כ; ב, ב, י, כז).

במקרא מיוחסים לחרטומים שני כישורים – פתרון חלומות ומעשי מגיה וכישוף. עיסוקים אלו תואמים את המידע העולה מהמקורות המצריים על אודות הכוהן המכונה ẖry ḥb ẖry tp, מילולית: 'אשר על הטקס הראשי', דהיינו הכוהן הקריין (ẖr tb בדמוטית). לדעת ז'ן קוגביר כבר בתקופה הקדומה התקצר התואר הארוך ל־ḥry tp, ותואר זה היה ברבות הימים ל־ḥry tb ומאוחר יותר ל־ḥry tm, ובצורה זו הוכנס לכתובים המקראיים.[152]

ה־ḥry tm, המכונה לעתים סופר מגילת הפפירוס או סופר 'בית החיים',[153] נמנה עם צוותו של 'בית החיים' המצרי. מוסד זה שימש הן כאוניברסיטה והן כבית יוצר. כאן נלמדו

151 גם במקורות המצריים מכונים ה־ḥry tp לעתים קרובות 'חכמים מלומדים' (rẖ iẖt). למשל בפפירוס צ'סטר ביטי IV, מהתקופה הרעמססית, נמנים בין שמונה הסופרים המלומדים (sšw rẖ iẖt) של מצרים גם אמחותפ ונפרתי, שנושאים בתואר 'חרטום'. השווה: N. Shupak, '"Canon" and "Canonization" in Ancient Egypt', *Bibliotheca Orientalis*, 58 (2001), pp. 537–541; הנ"ל, 'ה"נבואה" במצרים הקדומה והנבואה המקראית', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, יא (תשנ"ז), עמ' 265, הערה 41; השווה: פֶּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 66. בהקשר זה מעניין לציין שגם הפועל wḥ^c, המשמש במצרית לציון פתרון חלום (ראה לעיל הערה 45), הוא מונח חכמתי שמשמעותו הראשונית היא לפתוח קשר, ושבבואו עם מושא, המתייחס לדבר חכמה, מובנו לפתור, להסביר טקסט; ראה: N. Shupak, *Where Can Wisdom Be Found? The Sage's Language in the Bible and in Ancient Egyptian Literature* (OBO, 130), Fribourg and Göttingen 1993, pp. 63–65

152 J. Quaegebeur, 'On the Egyptian Equivalent of Biblical Ḥarṭummîm', ישראלית־גרול (לעיל הערה 14), עמ' 162–172. קוגביר סבור שכבר בתקופה שקדמה לתקופה הדמוטית חל מעתק מ־ḥry tp ל־ḥry tb, ולפיכך אין לאחר את תקופת חדירת המונח למקרא למאה השביעית–השישית לפסה"נ, כפי שסבור רדפורד (לעיל הערה 81), עמ' 203–204; השווה: H. P. Müller, *TDOT*, V, pp. 176–177. על אטימולוגיה זו חולק H. Goedicke, 'Ḥarṭummîm', *Or*, 65 (1996), pp. 24–30. לדעתו מקור המונח חרטומים בלשון המקרא הוא ḥry tm3 במצרית, מילולית: 'זה שעל המחצלת', דהיינו The one on duty. אלו הם השרים או הפקידים שנמנו עם פמליית המלך, ואשר עמהם הוא התייעץ גם בענייני חלומות, ואין אלו פותרי חלומות מקצועיים. היעדר פותרי חלום מקצועיים במצרים משקף לדעת גדיקה את יחס המצרים לחלום כתופעה חולפת, חסרת משמעות (להיבט הזה של החלום במצרים ראה גם: ציבליוס־שן [לעיל הערה 8], עמ' 283). אולם דבריו אינם מתקבלים על הדעת: ראשית, לפי המקורות המצריים אין ספק שה־ẖry ḥb קשורים היו לענייני פתרון חלומות (ראה הדיון להלן), ושנית, הם מופיעים כאמור בחצר מלכי אשור לא כפקידים סתם אלא נמנים ברשימות בעלי מקצוע שונים, שרובם קשורים, כמו החרטומים, במגיה, רפואה או ראיית עתידות (ראה לעיל הערה 149).

153 השווה למשל sš mḏ3t, 'סופר המגילה', בפפירוס וסטכר, ראה: K. Sethe, *Ägyptische Lesestücke, Texte des Mittleren Reiches*, Hildesheim 1959, p. 26, lines 9–10. גם התרגום הקופטי (בוהירית) משתמש במונח sphraneš, שהוא עיוות של הצירוף sš pr ^{c}nẖ, דהיינו 'סופר בית החיים' במצרית – לתרגום 'חרטמים' בבר' מא, ח, כד; השווה: פֶּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 74; J. K. Hoffmeier, *Israel in Egypt*, New York and Oxford 1997, p. 88

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

מיטב המדעים, כגון אסטרונומיה, מתמטיקה, רפואה וחניטה, וגם חוברו, הועתקו ונלמדו טקסטים מגיים ופולחניים, שכללו בין היתר ספרי חלומות.[154] החרטום, המופיע בחצר המלך המצרי החל מתקופת הממלכה הקדומה, עסק בענייני פולחן ומגיה.[155] תפקידו כלל ניהול טקסים דתיים – בייחוד טקסים שהיו קשורים בחניטה ובקבורה (טקס פתיחת הפה), ושלוו בקריאה מ'ספר המתים' – וכן פתרון חלומות.

שלושה כוהנים כאלו מופיעים כבר בפפירוס וסטכר, אשר התחבר כנראה בימי השושלת השתים עשרה (האלף השני לפסה"נ). מסופר שהמלך חאופס, בן השושלת הרביעית, השתעמם, ושבניו שעשעוהו על ידי סיפור מעשייה על חרטום שהפליא בעבר בעשיית מעשי קסם, ועל ידי הבאת חרטום אחר בן זמנם, שגם הוא כעמיתו מן העבר בידר את המלך בנפלאותיו. אחדים ממעשים אלו דומים מאוד לקסמי חרטומי פרעה המתוארים בספר שמות. על חרטום אחר בשם נפרתי מסופר שהמלך סנפרו, שגם הוא היה בן השושלת הרביעית, השתעמם, ושלבקשתו סיפר לו נפרתי 'את מה שיקרה', כלומר ניבא לו עתידות. שניים מן החרטומים זכו להערצה כחכמים מופלגים והיו ברבות הימים לאלים: האחד הוא סופרו המפורסם והארכיטקט הראשי של המלך אמנחותפ השלישי (השושלת השמונה עשרה, המאה החמש עשרה לפסה"נ), אמנחותפ בן אפו; והאחר הוא אמחותפ, הווזיר והארכיטקט של פרעה צ'וסר (השושלת הרביעית), אשר שימש גם כיועצו בשעת משבר הרעב בתקופתו (ראה הדיון במצבת סהל לעיל עמ' 80–81). אמחותפ התפרסם כמי שידע את סודות הספרים הקדושים של 'בית החיים' של מקדש האל תחות בהרמופוליס וכבעל ידע אנציקלופדיסטי יוצא דופן; ידע זה כלל שמות אלים, מחצבים ומינרלים.[156]

רוב הידיעות על אודות חרטומים ששימשו כפותרי חלומות הן מהתקופות המאוחרות (התקופה ההלניסטית ואילך), כאשר חלומות אינקובציה היו פופולריים וכל מקדש העסיק מפענחי חלומות מקצועיים. כך בארכיון של הכוהן חור בסרפאום של ממפיס, מהמאה

154 גרדינר וויליאמס סברו ש'בית החיים' היה סקריפטוריום בלבד, ראה: A. H. Gardiner, 'The House of Life', *Journal of Egyptian Archaeology*, 24 (1938), pp. 157–170; R. J. Williams, 'Scribal Training in Ancient Egypt', *JAOS*, 92 (1972), pp. 214–221. אבל חוקרים אחרים חלקו עליהם. ואמנם הוכח ש'בית החיים' היה בית ספר גבוה שכלל גם סקריפטוריום וספרייה. ראה: וולטן (לעיל הערה 1), עמ' 17–36; ובעקבותיו: פֶּרחוֹט (לעיל הערה 80), עמ' 74–80. פֶּרחוֹט גם ניסה לקבוע את מקומם של החרטומים בצוות 'בית החיים', והגיע למסקנה שהם נמנו עם כוהני ה־$w^{c}bw$, שהיו שייכים לכהונה הזוטרה; ראה: שם, עמ' 80–94. שרידים של מבנה 'בית החיים' התגלו בתל אל־עמארנה ובאדפו, ומניחים שמוסד זה היה גם בּיֵב. ראה: G. Burkard, 'Bibliotheken im alten Ägypten', *Bibliothek Forschung und Praxis*, 4 (1980), pp. 79–115

155 לקשר שבין החרטום למגיה ראה: ריטנר, 'לחש' (לעיל הערה 14), עמ' 40.

156 למחקר מקיף על שני חכמים אלו ועל האלהתם ראה: וילדונג (לעיל הערה 106); D. Wildung, *Egyptian Saints: Deification in Pharaonic Egypt*, New York 1977; השווה: שופק, 'קנון' (לעיל הערה 151), עמ' 543–544 והערה 31.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

השנייה לסה"נ, מוזכרים חרטומים שהציעו לבאי המקדש את שירותיהם כפותרי חלומות.[157]

תיאור החרטומים בספר בראשית ובשמות הוא אפוא אמין ורֵאלי ותואם את דמותו של ה־ḥry tp במקורות המצריים. יוסף מצליח במה שהחרטומים אינם מצליחים – לפתור את חלומות פרעה. הצלחתו מביאה להכתרתו בתואר חכם – תואר הנלווה בדרך כלל לחרטומים – 'אין נבון וחכם כמוך' אומר לו פרעה (מא, לט).[158]

אולם חכמתו של יוסף שונה מחכמתם המקצועית של החרטומים. אלו קנו את ידיעתם על ידי לימוד ב'בית החיים', מן הסתם באמצעות עיון באוספי חלומות כדוגמת צ'סטר ביטי III, ואילו חכמתו של יוסף היא חכמה מוענקת, כריזמטית, מתת האל: 'רוח אלהים בו' (מא, לח; השווה: מ, ח; מא, טז).

העימות בבר' מא הוא בין נציגי הדת הפגנית לבין שליח האל הכריזמטי, וכמו ביתר סיפורי המקרא שבהם נוטלים חלק החרטומים, גם כאן ידו של שליח האל על העליונה.

ו. סיכום ותוצאות

חלומות השרים וחלומות פרעה בסיפור יוסף הם יוצאי דופן בספר בראשית. אלו חלומות סמליים, סתומים, הזקוקים לפשר; בכך הם נבדלים מהחלומות הקודמים להם, שהם חלומות הודעה בעלי מסר מילולי ברור (להוציא את חלומות יוסף [בר' לז], שאמנם גם הם חלומות סמליים, אך הם מובנים לחולם ולשומעיו ואינם זקוקים לפשר). גם המבנה של חלומות אלו ייחודי – אין דומה לו בספר בראשית, אולם הוא קרוב למבנה של האותות באוספי החלומות המצריים מחד גיסא ולדגם של החלום המלכותי המצרי מאידך גיסא.

דגם החלום המצרי משתקף בחלומות השרים ובחלומות פרעה לא רק במבנה החלומות על חלקיהם השונים אלא גם בעקרונות עיצובו של החלום ובדרכי פתרונו: שימוש באסוציאציות רעיוניות – אנלוגיה, היפוך אירוני וסמליות, ובאסוציאציות מילוליות – חזרה על מילה, שימוש במילים בעלות צליל דומה ובמילים אמביוולנטיות (אמנם גם בחלומות מסופוטמיה נמצא שימוש במשחקי מילים, אבל לא בהיקף כה רחב כמו בחלומות המצריים).

על רקע זה משתלב יפה אזכורם של החרטומים, הכוהנים המצרים, שהיו אמונים על פתרון חלומות מסוג זה. גם התפיסה המצרית הרואה בחלום הרע כלי ביטוי לכוחות מסוכנים ניכרת בקטעים אלו. הדבר בא לידי ביטוי בהכרה שניתן למנוע את התוצאות הרעות של החלום על ידי נקיטת אמצעים כלשהם – אמנם לא במעשים מאגיים (השבעות, תפילות,

157 ראה: רֵיי (לעיל הערה 18), בייחוד עמ' 134–135. ייתכן שהמידע המועט על אודות החרטומים כפותרי חלומות נובע מכך שביאור החלומות היה שייך למציאות היומיומית במצרים, ולפיכך לא היה מקום להזכירם במצבות, במקדשים ובקברים; ראה: ציבליוס־שן (לעיל הערה 8), עמ' 286.

158 ראה לעיל הערה 151.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

ניפוץ כלי חרס וכו'), כפי שהיה מקובל במצרים, אלא במעשים של ממש: צבירת תבואה בשנות השׂבע ומכירתה בשנות הרעב וכו'. מלבד זאת אם נכונה ההנחה ש'פתר' בלשון המקרא – כמו המונחים המקבילים לו *pašāru* באכדית ו־wḥ^{c} במצרית – מובנו שחרור האדם מתוצאותיו הרעות של החלום, אזי ייתכן שהאמונה ביסוד השלילי, המסוכן, של החלום באה לידי ביטוי גם בשימוש בשורש זה, המופיע במקרא רק בפרקים אלו.

הגוונים המצריים ניכרים לא רק במבנה החלומות, בדרכי פתרונם ובהכרת ההיבט השלילי שלהם, אלא גם בתוכנם. נושאי החלומות לקוחים ממישורי חיים שונים של מצרים הקדומה: הווי חצר המלך – נושאי משרות, משתאות ונסך יין ומגוון דברי מאפה; נוף וטבע – היאור, פרות רועות באחו ושיבולים הצומחות על שפת היאור; כלכלה – גאות היאור ושפלו, הרעב, גידול בקר וייצור יין; אמונה, דת ומגיה – שבע פרות ושבע שיבולים, מספרים טיפולוגיים (שלוש ושבע) והחרטומים.

מפליא במיוחד הדמיון הרב בין סיפור חלומות פרעה ופתרונם על ידי יוסף לבין הכתובת המצרית מסהל, שגם בה מסופר על שבע שנות רעב, על חלומו של מלך ועל יועץ שהוא חכם מופלג.

בולטים לעין גם המונחים המצריים המשובצים בסיפורי החלומות, והמובאים בתעתיק עברי – פרעה, חֹרי, יאֹר, אחו וחרטומים.

אין ספק אפוא שבסיפורי חלומות השרים ופרעה, כמו ביתר פרקי סיפור יוסף (להוציא פרקים לח ו־מט), משולבים רישומים ומשקעים מצריים אותנטיים. אי אפשר לרדת לעומקם של הכתובים המקראיים ולהבינם כהלכה ללא הכרת הרקע המצרי שפרשׂנו בעמודים הקודמים.

מהי המטרה שעמדה לנגד עיניו של הסופר המקראי בשלבו את סיפורי חלומות השרים ופרעה בסיפור יוסף? התשובה ברורה: הסופר העברי ביקש להדגיש את ניצחון שליח האל העברי על נציגי האמונה הפגנית, החרטומים. ל'אלהים פתרֹנים', דהיינו החלום הוא מסר אלוהי, אומר יוסף לשרים (מ, ח); והוא מוסיף: 'בלעדָי אלהים יענה את שלום פרעה' (מא, טז) – רק האלוהים הוא בעל יכולת לדאוג לשלום פרעה. משמע שאין בכוחם של פותרים בני אנוש או של מעשים מגיים, כדוגמת אלו שנהגו במצרים, להושיע את פרעה. רק אלוהים יכול לדאוג לשלום פרעה ולשחררו מהתוצאות הרעות של חלומו.

כוונתו של הסופר העברי לרומם את האל העברי ולהבליט את עליונותו על האלוהות הנכרית מומחשת בפרט נוסף: בעוד שהחולמים מבני ישראל זוכים להתגלות ישירה של האל, המשמיע באוזניהם דברים ברורים, לא כן פרעה, המלך־האל המצרי (וכן נבוכדנאצר). האל איננו נגלה לפרעה בחלומו, והמסר מועבר לו לא על ידי הודעה קולית ברורה, אלא על ידי סמלים סתומים, הזקוקים לפשר. חשיבותו של פרט זה בולטת שבעתיים אם משווים את חלומות פרעה בסיפור יוסף לחלום המלכותי במצרים. כפי שהראינו לעיל, אחד האפיונים של החלום המלכותי המצרי הוא התגלותו הישירה של האל למלך. הופעתו של

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

האל או של יצור קדוש אחר בחלומו של מלך מבטאת את הזיקה ההדוקה בין מלכי מצרים לאלוהיהם ומחזקת את האידאולוגיה של בית המלוכה המצרי, שאחת מאבני היסוד שלה היא האמונה שהמלך הוא בנו הפיזי של האל. הכתוב המקראי יוצא נגד אידאולוגיה זו ומערער אותה: לא רק שפרעה הוא 'אדם ולא אל' (השווה יש' לא, ג), אלא שהוא אפילו נחות מבני תמותה רגילים מבני ישראל, אשר אליהם נגלה האל בחלום ובפיו מסר ברור, ללא תמונה ומראות חידתיים.

This content downloaded from 91.229.248.194 on Tue, 17 Jun 2014 01:34:31 AM
All use subject to JSTOR Terms and Conditions